

અચિન્ત્ય પ્રતિભા સંપન્ન શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ
નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્વરૂપ
મુનિ શ્રી નરવાહનવિજયજી

નિક્ષેપ દ્વારા નમસ્કારની સમજ

નિક્ષેપ શબ્દનો અર્થ ‘સ્થાપન કરવું’ એવો થાય છે. સ્થાપન કરવું, આરોપણ કરવું, વ્યાસ કરવો, ઘટ્યાદિ નિક્ષેપના જ પર્યાય શબ્દો છે. શબ્દનો અર્થમાં અથવા અર્થનો શબ્દમાં આરોપ કરવો, એનું નામ નિક્ષેપ છે. પ્રત્યેક શબ્દના ક્રમતીમાં ક્રમતી કેટલા અર્થ થઈ શકે છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિક્ષેપ દ્વારા મળી શકે છે. કોઈ શબ્દના ભલે સેંકડો અર્થ થતા હોય અર્થાત્ સેંકડો અર્થોમાં એનો નિક્ષેપ કરવામાં આવે, તો પણ એના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ, -એ ચાર અર્થો તો અવશ્ય થાય જ છે. એને જ ચાર નિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. ‘નમસ્કાર’ શબ્દના પણ નામ નમસ્કાર, સ્થાપના નમસ્કાર, દ્રવ્ય નમસ્કાર અને ભાવ નમસ્કાર -એ ચાર અર્થો થઈ શકે છે, અર્થાત્ એ ચાર અર્થોમાં ‘નમસ્કાર’ શબ્દ વાપરી શકાય છે.

નામ અને સ્થાપના

‘નમઃ’ એવું નામ તે નામ નમસ્કાર છે અને નમઃ એવા બે અક્ષરો લખવા અથવા નમસ્કાર કરવાને પ્રવર્તેલા સાધુ આદિના ‘સંકોચિત કરચરણાદિયુત ચિત્રકર્માદિગત આકાર’ તે સ્થાપના નમસ્કાર છે.

દ્રવ્ય નમસ્કાર

દ્રવ્ય નમસ્કાર બે પ્રકારનો છે. આગમથી અને નો-આગમથી. ઉપયોગ રહિત ‘નમસ્કાર’ એવો શબ્દ બોલનાર આગમથી દ્રવ્ય નમસ્કાર છે. નો-આગમથી દ્રવ્ય નમસ્કાર જ્ઞાશરીર, ભવ્ય શરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ પ્રકારે છે.

૧. જ્ઞાતાનો મૃતદેહ એ નો-આગમથી જ્ઞાશરીર દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.
૨. ભવિષ્યમાં જાણનારનું શરીર એ નો-આગમથી ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.
૩. તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય નમસ્કારના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે-
 - (અ) મિથ્યાત્વથી ઉપહત નિહ્નવાદિનો ભાવ નમસ્કાર પણ દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.
 - (બ) ઉપયોગ રહિત સમ્યક્ત્વવાનનો નમસ્કાર પણ દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.
 - (ક) પૌદ્ગલિક દ્રવ્યને માટે કરાતો દેવાદિકનો નમસ્કાર પણ દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.
 - (ડ) ભયાદિના કારણે ભિખારી રાજાને નમસ્કાર કરે, તે પણ દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.
 - (ઘ) અસંયતિને ભાવથી કરેલો નમસ્કાર પણ દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.

ભાવ નમસ્કાર

ભાવ નમસ્કાર પણ બે પ્રકારે છે. આગમથી અને નો-આગમથી ‘નમસ્કાર’ ના અર્થને જાણનાર અને તેમાં ઉપયોગવાન આત્માનો નમસ્કાર, આગમથી ભાવ નમસ્કાર છે.

મન વડે ‘નમસ્કાર’ માં ઉપયોગવાન ‘જમો અરિહંતાણં’ એમ વચન વડે બોલનાર તથા હાથ,

પગ, મસ્તકાદિના સંકોચાદિ વડે કાચાથી નમનક્રિયા કરનારનો નમસ્કાર ‘નો-આગમથી ભાવ નમસ્કાર’ છે. અહીં ‘નો’ શબ્દ નિષેધવાચક નથી, કિન્તુ મિશ્રવાચક છે. ઉપયોગરૂપ ‘આગમ’ અને વચનકાચાની ક્રિયારૂપ ‘આગમાભાવ’ ઉભયથી મિશ્ર હોવાથી, તેને નો-આગમથી ભાવ નમસ્કાર કહેવાય છે.

નવકારમંત્ર આપવાનો વિધિ

સામાન્ય રીતે નવકારમંત્ર ગણવા માટે ઉપધાન તપની આરાધના કરવાનું વિધાન શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે શ્રાવકના ઘરે બાળક જન્મે એ બાળકને એની માતા છ માસનું થાય ત્યારથી સૂર્યાસ્ત થાય એ પહેલાં બાળકને સ્તનપાન કરાવીને સુવડાવી દે. ત્યારથી સૂર્યોદય ન થાય ત્યાં સુધી એ બાળક રાતના સમયે કાંઈ માંગે નહિ એવી સ્થિતિ પેદા કરે. આ રીતે અભ્યાસ કરાવતા ધીરે ધીરે એ બાળક નવકારશીના ટાઇમ પહેલા ન માગે એ રીતે ટેવ પડાવે જ્યારે બાળક બરાબર થઈ જાય એમ લાગે ત્યારે એમાં પોતે બાળકને નવકારશીનું પચ્ચક્ષ્ણ આપે. રાતના ચોવીઠાંરનું પણ પચ્ચક્ષ્ણ આપે. આ રીતે નવકારશી-ચોવીઠાર કરાવતા કરાવતાં સાડાબાર ઉપવાસ જેટલો તપ એ બાળક પાસે કરાવે. આ જીવો માટે શાસ્ત્રે નિયમ કહ્યો છે કે અડતાલીશ નવકારશી બરાબર એક ઉપવાસ ગણાય આ રીતે સાડાબાર ઉપવાસની ૬૦૦ દિવસની નવકારશી થાય ત્યારે બાળક લગભગ અઢી ત્રણ વરસનો થાય એટલે બાળકને કહે તને ગુરૂના મુખે, સારા દિવસે ભગવાનના મંદિરે ઓચ્છવ કરી સારા મુહૂર્તે નવકાર આપવાનો છે. આ શબ્દો સાંભળતા બાળકને અંતરમાં નવકાર પ્રત્યે બહુમાન આદરભાવ વધે અને ઉલ્લાસ વધે છે.

પછી જ્યારે એ તપ પૂર્ણ થાય એટલે મા બાપ પોતાની શક્તિ મુજબ ભગવાનના મંદિરે ઓચ્છવ રાખી વાજતે ગાજતે ગુરૂ મહારાજને પોતાના ઘરે લાવીને ચતુર્વિધ સંઘની હાજરીમાં સારા દિવસે સારા મુહૂર્તે તે બાળકને ઉભો કરી સંઘ સમક્ષ ગુરૂ મહારાજના મુખે નવકાર અપાવે. આ રીતે નવકાર પામેલો આત્મા પ્રાયઃ કરીને પુણ્યના ઉદયથી સુખ મલે તો તેમાં છકી ન જાય અને લીન પણ ન બને. પાપના ઉદયથી દુઃખ આવે તો તેમાં દીન પણ ન બને અને સમાધિપૂર્વક વેઠવાની શક્તિ કેળવે આ વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે.

જ્ઞાની ભગવંતોએ નવકારમંત્રને ગણવાના અધિકાર માટે ત્રણ ગુણો મેળવવાના કહ્યા છે અથવા એ ત્રણ મેળવવાનું ધ્યેય રાખીને ગણવાનું વિધાન કહેલું છે.

(૧) ક્ષમા ગુણ, (૨) ઇન્દ્રિયની સંયમતા ગુણ અને (૩) સમતાભાવ ગુણ. આ ત્રણેય ગુણોને શાસ્ત્રોમાં ખાંતો-દાંતો અને શાંતો આ ત્રણ શબ્દોથી જણાવેલા છે.

ક્ષમા ગુણ પાંચ પ્રકારે કહેલો છે.

(૧) ઉપકાર ક્ષમા, (૨) અપકાર ક્ષમા, (૩) વિપાક ક્ષમા, (૪) વચન ક્ષમા અને (૫) ધર્મ ક્ષમા.

(૧) ઉપકાર ક્ષમા :- કોઈપણ જીવે પહેલા આપણા ઉપર ઉપકાર કરેલ હોય અને એ ઉપકારના કારણે એ ગુસ્સો કરે તો સહન કરવો અથવા કોઈ જીવ ભવિષ્યમાં આપણા ઉપર ઉપકાર કરશે એવી ભાવના હોય માટે એ જીવો ગુસ્સો ગમે તેટલો કરે તો પણ સહન કરી ક્ષમા ગુણને ધારણ કર તે ઉપકાર ક્ષમા ગુણ કહેવાય છે. આ ક્ષમા ગુણ આત્માના ગુણોને પેદા કરવામાં સહાયભૂત થતો ન હોવાથી સંસાર વૃદ્ધિનું કારણ કહેલ છે. આવી ક્ષમા સંસારમાં રહેલા જીવો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે સતત જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કરતા જ હોય છે. જેમકે વેપારી વેપાર કરવા માટે પેટીએ બેઠેલો હોય-ગ્રાહક આવીને ગમે તેટલી ગાળો બોલે-અપ શબ્દો બોલે તો પણ તે હસીને સાંભળી લે છે પણ સામો જવાબ આપતો નથી કારણ કે જો સામો જવાબ આપે તો ગ્રાહક જતો રહેશે માટે એ ગમે તે બોલે તો પણ શાંતિથી સાંભળી લે છે કારણ કાલે એજ ગ્રાહક માલ લેવા આવશે અન પૈસા આપી જશે. આ કારણથી એ સ્વાર્થ વૃત્તિથી, સંસારની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી એ ક્ષમાને ગુણરૂપે કહેલ નથી.

(૨) અપકાર ક્ષમા :- કોઈએ આપણા ઉપર અપકાર કરેલ હોય અને ભવિષ્યમાં એ ઉપકાર કરનાર લાગે-કામમાં આવે એવો લાગે તો તે માણસ ગમે તેટલો ગુસ્સો કરે તો પણ સહન કરી ક્ષમા રાખે છે તે અપકાર ક્ષમા કહેવાય છે. આ ક્ષમા પણ આત્માના ગુણો પેદા કરવામાં ઉપયોગી થતી ન હોવાથી આ ક્ષમા ગુણને સંસાર વૃદ્ધિનું કારણ કહેલી છે.

(૩) વિપાક ક્ષમા :- કર્મના ઉદયથી ક્રોધ પેદા થાય છે તો તે કર્મના ઉદયને શમાવવા માટે ક્ષમાને ધારણ કરવી જોઈએ. જેટલો શમાવવાનો પ્રયત્ન કરશું એટલો લાભ થશે એવા વિચારથી જીવ ક્ષમાને ધારણ કરે તે વિપાક ક્ષમા કહેવાય છે. આ ક્ષમા ગુણ પણ આત્માના ગુણોને પેદા કરવામાં સહાયભૂત થતો ન હોવાથી લાભદાયી ગણેલ નથી.

(૪) વચન ક્ષમા :- ભગવાને કહ્યું છે કે ક્રોધ કરાય નહિ. ક્રોધ કરવાથી સૌથી પહેલા પોતાના આત્માને જ નુકશાન થાય છે પછી બીજાને નુકશાન થાય અથવા ન પણ થાય પણ પોતાના આત્માને તો નુકશાન થાય જ છે.

આ વિચાર કરી ભગવાનના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને ક્રોધ ન કરવો અને ક્ષમાને ધારણ કરવી એ વચન ક્ષમા કહેવાય છે. આ ક્ષમા ગુણમાં આત્માનો કોઈપણ પ્રકારનો સ્વાર્થ ન હોવાથી આત્માના ગુણોને પેદા કરવામાં સહાયભૂત થતી હોવાથી આ ક્ષમાને ઉપકારક કહેલી છે.

(૫) ધર્મ ક્ષમા :- મારા પોતાના આત્માનો ગુણ ક્ષમા છે. ક્રોધ કરવો-ગુસ્સો કરવો એ તો આત્માનો ગુણ નથી પણ દોષ છે માટે મારાથી ગુસ્સો થાય જ નહિ. અજ્ઞાન જીવોથી ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ થાય પણ તે જીવ અજ્ઞાન હોવાથી દયાપાત્ર છે પણ ગુસ્સાપાત્ર નથી. દયાપાત્ર જીવ હોવાથી એ જીવ પ્રત્યે ગુસ્સો કરીએ તો મારો ધર્મ નાશ પામે. મારો ધર્મ દબાઈ જાય પ્રગટ થઈ શકે નહિ માટે એના પર ગુસ્સો કરવો એ મારું પોતાનું અજ્ઞાન ગણાય છે. સામો માણસ અજ્ઞાન હોવાથી મારે એની સાથે અજ્ઞાન બનાવ નહિ જો એ જીવ ઉપર ગુસ્સો કરું તો અજ્ઞાનીમાં અને જ્ઞાનીમાં ફેર શો ? બીજા નંબરે અજ્ઞાની જીવો પ્રત્યે ગુસ્સો કરતાં સૌથી પહેલા મારા આત્માનો ધર્મ નાશ પામે છે જે મારી પોતાની ક્ષમા ગુણરૂપે છે. એ નાશ પામવાથી ધર્મ પેદા થઈ શકે નહિ માટે મારાથી ગુસ્સો કરાય જ નહિ. જેમ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર મહારાજ સંસારમાં છેલ્લા ભવે ત્રીશ વર્ષ રહ્યા ત્યાં સુધી કોઈ કર્મ પાપનું ઉદયમાં આવ્યું નહિ અને સંયમનો સ્વીકાર કર્યો કે તરત જ પાપ કર્મો ઉદયમાં આવ્યા એમની શક્તિ કેટલી છે કે દુઃખ આપનાર ઉપર જરાક આંખ કાઢે તો પેલો જમીનમાં પેશી જાય છતાંય ભગવાને નાનામાં નાના જીવો પણ જે દુઃખ આપે તે પણ ક્ષમા ગુણ પોતાનો ધર્મ જાણીને સહન કર્યા એનાથી આગળ વધીને આર્યદેશમાં દુઃખો ઓછા લાગ્યા તો અનાર્ય દેશમાં દુઃખો ભોગવવા માટે ગયા અને છેલ્લે સંગમે છ મહિના સુધી ભયંકર ઉપસર્ગો કર્યા છતાંય ભગવાન ક્ષમાને ધારણ કરીને રહ્યા છે છેલ્લે જ્યારે સંગમ થાકીને દેવલોકમાં પાછો જાય છે ત્યારે ભગવાને વિચાર કર્યો કે સંસાર તારક એવા અમે અને આ મને પામીને સંસારમાં હારી જાય છે આને પણ હું તારી શકતો નથી. આ જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે આત્મામાં રહેલો ક્રોધ ભગવાનને કહે છે કે આવા આત્મા પ્રત્યે ક્ષમા કરો છો તો મારું કામ ક્યારે પડશે ? આ વાતનો જવાબ આપતા કહે છે કે મારે જરૂર જ ક્યાં છે ? આના ઉપરથી વિચાર કરો કે આ ધર્મ ક્ષમા કેટલી ઉંચી કોટિની છે. આવી ક્ષમા આવે ત્યારેજ જીવને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ જલ્દી થઈ શકે માટે આ ક્ષમા ગુણ કેળવવો ખૂબ જરૂરી છે.

નમસ્કારમંત્ર સિદ્ધિ નામના ગ્રંથમાં નમસ્કાર મહામંત્રની સાધના કરનારમાં કેવા ગુણો હોવા જોઈએ તેનું વર્ણન પંચ પરમેષ્ઠિ ધ્યાન માલામાં કરેલું છે.

(૧) શાંત-સમતા (૨) દાંત ઇન્દ્રિયોને જીતનાર (૩) ખાંત-ક્ષમા.

સાચા સાધકમાં એટલે આરાધના કરનાર આત્માઓમાં દયા જોઈએ-નમ્રતા જોઈએ-પ્રાર્થના અંતરની જોઈએ-સમતાભાવ જોઈએ અને શાંત સ્વભાવ જોઈએ આટલા લક્ષણો અવશ્ય હોવા જોઈએ.

બીજી રીતે પણ નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ કરનાર-ગણનાર આત્માઓમાં પણ કેવા કેવા ગુણો હોવા જોઈએ એના માટે કહ્યું છે કે-

(૧) શાંત-સમતા ભાવ, (૨) દાંત-ઘન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, (૩) ગુણવાન દયા-પરોપકાર વગેરે, (૪) સંતપુરુષોની સેવા કરનાર, (૫) વિષય કષાયનું વારણ કરનાર, (૬) જ્ઞાન દર્શનનો આરાધક-સંવિચારી, (૭) સ્યાદ્વાદ રૂપી રસથી રંગાયેલો, (૮) સમતાનો રસ તેમાં હંસની માફક ઝીલવું એટલે તરવું અથવા તેમાં નિમગ્ન રહેવું અને (૯) શુભ પરિણામના નિમિત્તથી અશુભ સઘળાં કર્મોને છોલે. આવા જીવો પંચ પરમેષ્ઠિ પદોને ગણવાનો-સાધના કરવાનો અધિકારી કહ્યો છે. પંચ પરમેષ્ઠિની સાધનાનો મૂળ હેતુ ભવ ભ્રમણની ભીતિમાંથી રક્ષણ મેળવવાનો છે. રક્ષણ ત્યારે જ મળે કે જન્મ મરણની શૃંખલાનો (સાંકળનો) સદાને માટે અંત આવી જાય.

(૧) શાંત = સમતા ગુણ :- આ ગુણ આત્માનો છે. અનાદિ કાળથી જગતમાં ભટકતાં ભટકતાં જીવોને અનાદિ સ્વભાવ-અનાદિ કર્મના યોગે પેદા થયેલો છે કે જે અનાદિ કર્મનો સંયોગ રાગ-દ્વેષનો પરિણામ એટલે અનુકૂળ પદાર્થોમાં ગાઢ રાગ રૂપ પરિણામ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં ગાઢ દ્વેષ રૂપ પરિણામ રહેલો છે એ જીવનો અભ્યંતર સંસાર કહેવાય છે. આ અભ્યંતર સંસારના પરિણામે બાહ્ય સંસાર જન્મ મરણ રૂપ ચાલતો હોય છે. જેમ જેમ જીવો અનુકૂળ પદાર્થોમાં રાગ કરતા જાય છે અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં દ્વેષ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેઓનો બાહ્ય સંસાર જન્મ મરણ રૂપ વધતો જાય છે. માટે જ્ઞાની ભગવંતોએ કહ્યું છે કે જેમ જેમ પુણ્યના ઉદયથી અનુકૂળ પદાર્થો મળે તેમ તેમ જીવને તે પદાર્થો ગમતાં જાય છે કારણ કે એ પદાર્થોમાં સુખ બુદ્ધિ બેઠેલી છે. એ સુખ બુદ્ધિના કારણે અનુકૂળ પદાર્થો જૂએ અને મળે કે તરત જ એના પ્રત્યે ગમો પેદા થાય છે. વારંવાર એ પદાર્થો ગમતાં થાય એટલે એના પ્રત્યે આસક્તિ ભાવ પેદા થાય છે. જે જે પદાર્થો પ્રત્યે આસક્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ તે તે પદાર્થો પ્રત્યે મમત્વ બુદ્ધિ એટલે મારાપણાની બુદ્ધિ પેદા થતી જાય છે અને વધતી જાય છે. જે પદાર્થો પ્રત્યે મારાપણાની બુદ્ધિ વધે છે તે પદાર્થો પ્રત્યે મૂર્છા પેદા થતી જાય છે. આ સ્વભાવને આધીન થઈને જીવો પ્રવૃત્તિ કરે છે એનાથી સદા માટે અશાંત રહે છે એટલે સદા અશાંતિમાં જ જીવતા હોય છે એવી જ રીતે પ્રતિકૂળ પદાર્થો જોવામાં આવે તો એનાથી નારાજ થાય છે એ પદાર્થો પ્રત્યે અણગમો થાય છે એટલે એ પદાર્થો ગમતા નથી પછી વારંવાર જોતાં નારાજ પેદા થાય છે. એના પછી વારંવાર પ્રતિકૂળ પદાર્થો જોતાં-અનુભવતાં ક્રોધ પેદા થતો જાય છે અને છેલ્લે એ પદાર્થો પ્રત્યે દ્વેષ બુદ્ધિ પેદા થતી જાય છે. આ સ્વભાવ અનાદિકાળથી ચાલે છે. આથી અનુકૂળ પદાર્થોથી એ ન મળે તો મેળવવા-મળેલાને ભોગવવા-વધેલાને સાચવવા-વધારવા અને કાયમ ટકાવવા માટે તથા જાય તો રોવામાં અને છેલ્લે મૂકીને જવું પડે એમાં પણ જીવ નારાજ હોય છે. આ બધામાં સદા માટે અશાંત અને અશાંત જ જીવ રહે છે. એવી જ રીતે પ્રતિકૂળ પદાર્થોનો સંયોગ થયેલો હોય એનો વિયોગ કરવા જલ્દી વિયોગ કેમ થાય એની વિચારણાઓમાં તથા ફરીથી આવા પદાર્થોનો સંયોગ ન થઈ જાય એની કાળજી રાખવામાં પણ જીવ સદા માટે અશાંત રહે છે. એટલે એનાથી પણ અશાંતિના જ અનુભવ કર્યા કરે છે. આથી સંસારમાં અનુકૂળ પદાર્થોના રાગથી-પ્રતિકૂળ પદાર્થોના દ્વેષથી જીવો અશાંત હોય છે. એ અશાંતિ દૂર કરવા માટે જીવને શાંત બનવું પડે. એ શાંત સ્વભાવ જીવને ત્યારે પેદા થાય કે જે રાગવાળા પદાર્થોના સુખનો અનુભવ છે તેના બદલે રાગવાળા પદાર્થોમાં નિર્લેપતાનો અનુભવ કરે તો એજ પદાર્થોમાં સાચા સુખનો અનુભવ થાય. નિર્લેપતા એટલે પર પદાર્થોમાં રાગના અભાવનો અનુભવ કરવો તે. એ અનુભવ જેટલો વિશેષ થતો જાય અને એમાં સ્થિરતા પેદા થતી જાય તો જ શાંત સ્વભાવ ગુણનો અનુભવ થાય.

(૨) ઘન્દ્રિયોનો સંયમ કરનાર :- પાંચ ઘન્દ્રિયોમાં જે જે અનુકૂળ વિષયોના પદાર્થોને વિષે ઘન્દ્રિયોને જોડે છે અને એમાં જે સુખનો અનુભવ થાય છે એના બદલે અનુકૂળ વિષયોમાંથી એ એ

ઇન્દ્રિયોને પાછી ખસેડવી એને સંયમ કહેવાય છે. એવી જ રીતે પ્રતિકૂળ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખસેડવી એટલે ન જોડવી તે અસંયમ કહેવાય છે. એ અસંયમ કરવો નહિ તે સંયમ કહેવાય છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો જોઈએ.

(૩) ગુણવાન-દયા :- અનાદિકાલથી જીવો હંમેશા બીજા જીવોની ચિંતા વિચારણા વિશેષ કરે છે. પણ પોતાના આત્માની ચિંતા વિચારણા કરતા નથી. બીજાની દયા કરવી એ ગુણ છે. બીજા જીવોની ચિંતા વિચારણા કરવી એ જીવો દુઃખી ન થાય એ જીવોનું દુઃખ કેમ દૂર થાય એની વિચારણા કરવી એ ગુણ જરૂર છે પણ એની સાથે સાથે પોતાના આત્માની ચિંતા વિચારણા-દયા કરવાની શરૂઆત કરે તો એ દયાનો ગુણ સુંદર રીતે દિપી ઉઠે છે અને સાથે સાથે પોતાના આત્માનું કલ્યાણ વિશેષ રીતે પેદા થતું જાય છે. આ રીતે જ્યારે પોતાના આત્માની દયા પેદા થવા માંડે એટલે નવકાર ગણવાની યોગ્યતા પેદા થતી જાય છે અને એ રીતે નવકાર ગણતાં પોતાના આત્માની દયાનો પરિણામ સ્થિર થતો જાય છે. પોતાના આત્માની દયા એટલે હું ક્યાંથી આવેલો છું ? આ મનુષ્ય જન્મને પામ્યો છું તેમાં એવી રીતે જીવન જીવું કે જેથી મનુષ્ય જન્મથી નીચેની ગતિમાં ન જવાય એટલે તિર્યચગતિ કે નરકગતિને વિષે ન જવાય એની કાળજી રાખીને જીવન જીવવાની વિચારણા તેને પોતાના આત્માની દયા કહેવાય છે. આ દયા ગુણના પ્રતાપે બીજા જીવો પ્રત્યે દયાનો પરિણામ વિશેષ પેદા થતો જાય છે. એમાં એવા પણ વિચાર આવે છે કે આ જીવો પણ મારા જેવા છે હું જેમ સુખને ઇચ્છું છું તેમ આ જીવો પણ સુખને ઇચ્છે છે. મને જેમ દુઃખ પસંદ નથી એમ આ જીવોને પણ દુઃખ પસંદ નથી માટે આ જીવોને દુઃખ ન થાય-કીલામણા ન થાય-પીડા ન થાય એની કાળજી રાખીને મારે જીવવું જોઈએ. આવા પરિણામ પેદા થવાથી બીજા જીવોની રક્ષા કરવાનું મન થાય તે પર-દયા કહેવાય છે. આ રીતના દયાના પરિણામથી નવકારમંત્ર બોલવાનો ક્ષયોપશમ ભાવ પેદા થાય એવું પુણ્ય બંધાતું જાય છે. આ દયાના પરિણામથી સાતે કર્મોનો સ્થિતિબંધ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધરૂપે થતો નથી તેમાંય બંધાતા અશુભ કર્મોની સ્થિતિ અલ્પ બંધાય છે અને તેની સાથે અશુભ કર્મોનો રસ બંધ પણ અલ્પ થાય છે એની સાથે બંધાતા શુભકર્મોની સ્થિતિ અલ્પ બંધાય છે અને શુભ કર્મોનો રસ બંધ તીવ્ર રસે બંધાય છે કે જેના પ્રતાપે બીજા ભવમાં નવકાર મંત્ર સુલભ બનતો જાય છે. આવી દયાના પરિણામને વાસ્તવિક રીતે ગુણરૂપે કહેવાય છે કે જે આત્મકલ્યાણ કરવામાં સહાયભૂત થતી જાય છે.

બીજોગુણ પરોપકાર :- પરોપકાર એટલે સામાન્યથી બીજા જીવોનું દુઃખ દૂર કરવું અને બીજા જીવોને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરવો તે.

આર્યદેશમાં જન્મેલા જીવોને સામાન્ય રીતે બીજા જીવોના દુઃખને જોઈને અતરમાં દયાનો પરિણામ પેદા થાય છે અને એ દયાના પરિણામના કારણે દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના પેદા થાય છે. આથી પોતે પોતાની શક્તિ મુજબ બીજા જીવોના દુઃખને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરતાં જ જાય છે એ ગુણ છે. આમાં દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરતાં જ જાય છે એ ગુણ છે. આમાં દુઃખ દૂર કરવામાં જો સ્વાર્થ બુદ્ધિ પેદા થાય તો એ પરોપકાર ગુણ ગુણભાસ રૂપે બને છે. આ પરોપકારનો ગુણ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી કેળવવામાં આવે તો આત્માને નવકારમંત્ર ગણવામાં સહાયભૂત પુણ્ય બંધાય છે કે જેનાથી આત્માને કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાતી નથી. નિઃસ્વાર્થ ભાવ કેળવીને પરોપકાર ગુણ કેળવતાં આત્મામાં ત્રણ અવસ્થા રૂપે ગુણ પેદા થાય છે.

૧. પહેલી અવસ્થા :- બીજા જીવોના દુઃખે આત્મા દુઃખી થવો તે.

પોતાની પાસે ગમે તેટલી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ-સંપત્તિ હોય પણ તે બીજાના દુઃખને દૂર કરવામાં સહાયભૂત ન થતી હોય તો તે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ-સંપત્તિ શું કામની ? એ ઋદ્ધિ વગેરે રાગાદિ પરિણામ પેદા કરાવી-ગર્વ વગેરે પેદા કરાવી-ઇર્ષ્યા ભાવ પેદા કરાવી આત્માને દુર્ગતિમાં લઇ જનારી બને છે. આજે બીજા દુઃખી જીવોને જોઈને પોતાનું હૈયું દુઃખી બને છે ? એ રોજ આત્માને પુણ્યવાનું છે. અને કદાચ અંતરમાં દુઃખ

થાય તો કેટલા પુરતું ? અરે રે કેવો દુઃખી છે ? કેટલો બધો પીડાય છે ? આ વિચારથી કદાચ બહુ બહુ તો થોડા પૈસા કે ખાવાનું આપવાનું મન થાય પણ એથી આગળ કોઈ વિચાર અંતરમાં આવે ખરો ? કે ભૂતકાળમાં કેવા પાપ કરીને આવ્યો છે કે જેના પ્રતાપે અહીં કેટલું દુઃખ ભોગવે છે. હું પણ અહીં જો પાપ કરીશ તો ભવાંતરમાં મારે પણ આવા દુઃખી થવું પડશે માટે જેટલી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે એનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરું કે જેથી ભવાંતરમાં મને દુઃખ ન આવે ! આવા કોઈ વિચારો અંતરમાં પેદા થાય છે ખરા ? આવા વિચારો આવે તોજ સારી રીતે દુઃખીના દુઃખને દૂર કરવાનું મન થાય. નહિ તો અરે રે કર્યા કરવાનું ! આના ઉપરથી વિચાર એ કરવાનો છે કે સારું પુણ્ય બાંધવું હોય તો કયા વિચારોથી-કયી પ્રવૃત્તિથી બંધાય એ જોવાનું છે ! અરે રે કરી દયા કરીએ એનાથી પુણ્ય બંધાવાનું પણ કેવું ? અને કેવા પાપ કરીને આવ્યો છે જો હું પાપ કરીશ તો મારે પણ એવા દુઃખી થવું પડશે એમ વિચારી દયાના પરિણામ લાવવા તેમાં કેવું પુણ્ય બંધાય એ વિચાર કરતાં થવાની ખાસ જરૂર છે.

૨. બીજી અવસ્થાના વિચારમાં બીજાના સુખે પોતાનો આત્મા સુખી થાય એટલે બીજાના સુખને જોઈને અંતરમાં આનંદ પેદા થવો-કરવો તે.

જ્યાં સુધી જીવો બીજાના દુઃખે દુઃખી ન બને ત્યાં સુધી બીજાના સુખે સુખી બની શકતા નથી. પોતાની પાસે સામગ્રી સારી હોય અને એ સામગ્રી જેમ બીજાના દુઃખ દૂર કરવાના ઉપયોગમાં ન આવે તો અંતરમાં થાય એ સામગ્રીથી હું સુખી શી રીતે કહેવાઉં ? એવી જ રીતે પોતાની પાસે જે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ-સંપત્તિની સામગ્રી હોય તે સામગ્રી બીજાને સુખી કરવામાં સહાયભૂત ન થાય તો અંતરમાં થાય કે આ સામગ્રીથી હું સુખી કઈ રીતે કહેવાઉં ? જો આ સામગ્રી બીજાને સુખી બનવામાં સહાયભૂત થતી હોય તોજ હું સુખી. બીજા પોતાના કરતાં અધિક સુખી હોય તો અંતરમાં આનંદ થાય એ સુખી છે માટે હું સુખી છું ! એના સુખમાં મારું સુખ છે એટલે મારું સુખ સમાયેલું છે. આજે આમાંના વિચારો આવે છે ખરા ? બીજાના સુખની સામગ્રી જૂએ. પોતાના કરતાં અધિક સુખી જૂએ કે અંતરમાં ઈર્ષ્યા ભાવ પેદા થાય છે ખોટા આરોપ મૂકવાના વિચારો અંતરમાં આવે છે. પોતાનો સગો ભાઈ હોય અથવા પોતાનો દીકરો હોય કે જે સામું ન જોતો હોય અને એ સુખી અધિક હોય તો આનંદ થાય કે અંતરમાં એના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા ભાવના વિચારો આવે ? આ ગુણ આવે તોજ જ્ઞાની ભગવંતો કહે છે કે મળેલો નવકાર ગણતાં આત્માને પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય બંધાવવામાં સહાયભૂત થાય અને એ નવકારથી આત્માનું કલ્યાણ જલ્દી થાય. આજે આમાંના ગુણો અંતરમાં નથી. ગુણો પેદા કરવાનું લક્ષ્ય નથી. એના માટેનો પુરૂષાર્થ નથી માટે નવકાર ગણવા છતાંય જે ફળ મલવું જોઈએ જે ફળની અનુભૂતિ થવી જોઈએ એ થતી દેખાતી નથી. બાકી નવકાર ગણવાથી કદાચ આવેલું દુઃખ નાશ પણ પામે અને ઇચ્છિત સુખ કદાચ નવકાર ગણવાથી મલી પણ જાય પણ એથી આત્માને લાભ શું ? આ ખૂબ ખૂબ વિચાર કરવા જેવી ચીજ છે.

૩. ત્રીજી અવસ્થા :- દુઃખ વેઠીને પણ બીજા જીવોને સુખી કરવાની ભાવના. કોઈ આપણને દુઃખ આપતો હોય અને દુઃખથી એને સુખ થતું હોય તો દુઃખ વેઠીને પણ બીજાને સુખી કરવાની ભાવના એ ત્રીજી અવસ્થાના પરિણામ ગણાય છે.

સામો માણસ કર્મના ઉદયથી આપણને દુઃખ આપે અને એ દુઃખ આપવામાં એને આનંદ થતો હાય તો દુઃખ વેઠીને પણ એને આનંદિત કરવાનો સ્વભાવ કેળવવો એટલે એને સુખી કરવાનો સ્વભાવ કેળવવો તે આ ત્રીજી અવસ્થાવાળા પરિણામ પરોપકાર રૂપે ગણાય છે. આ રીતે જે જે જીવોએ પરોપકારનો સ્વભાવ કેળવ્યો હોય છે તે જીવો સુંદર રીતે જીવન જીવીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ સાધો ગયા છે. જેમ ગજસુકુમાલ-મેતારજ મુનિ. સ્કંધક મુનિના પાંચસો શિષ્યો ઘાણીમાં પીલાતા પીલાતા આસ્વભાવથી કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા ઇત્યાદિ ઘણાં દ્રષ્ટાંતો છે. આ કારણથી પરોપકાર સારી રીતે કરતાં કરતાં આ કક્ષામાં જીવ દાખલ થાય અને આ કક્ષાને પ્રાણ કરતાં અધિક રીતે સાચવીને જીવે તો પોતાના આત્માનું

કલ્યાણ કર્યા વગર રહેતો નથી. આ કારણથી નવકાર મંત્ર ગણવાની યોગ્યતા માટે પણ પરોપકાર નામનો ગુણ જોઈએ છે.

(૪) સંત પુરૂષોની સેવા કરનાર :- આવા પરોપકારી જીવને કોઈપણ સંત પુરૂષ મલે તે સંત પુરૂષને પોતાનાથી મોટા અને મહાન માનીને એમની સવા ભક્તિ કરવાની તક મલે તો પોતાના બધા કામોને છોડીને સૌથી પહેલા સેવા કરવા લાગી જાય છે. કારણકે પરોપકાર ગુણને કારણે સંતપુરૂષો પ્રત્યે બહુમાન ભાવ-આદર ભાવ અંતરમાં વિશેષ રીતે પેદા થયેલ હોય છે અને કેટલીક વાર એમની સેવામાં તત્પર બનતાં ભૂખ અને તરસ આદિ કષ્ટોને પણ ભૂલી જાય છે. આવા ગુણવાળા જીવોને નવકાર મંત્ર મલે તો તે મંત્રને પ્રાણ કરતાં અધિક રીતે સાચવીને એવી રીતે ઉપયોગ કરે કે જેથી પોતાના આત્માને લઘુકર્મો બનાવી વહેલામાં વહેલું કલ્યાણ સાધી લે છે. આથી નવકાર મંત્ર ગણવા માટે ગણતાં ગણતાં આવી યોગ્યતા પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૫) વિષય-કષાયનું વારણ કરનાર :- નિઃસ્વાર્થ ભાવ પેદા કરવાના સ્વાભાવ વાળા જીવો પોતાના આત્માને સરલ બનાવતાં જાય છે અને એ સરલતાનાં કારણે પુણ્યના ઉદયથી મળેલી સામગ્રી ચાલી જાય તો પણ આવા જીવોને કષાય પેદા થતો નથી પણ અંતરમાં એવા વિચારો પેદા થાય છે કે પુણ્ય પુરૂં થયું માટે એ સામગ્રી ગઈ એમાં લઈ જનારનો શું દોષ છે એ તો નિમિત્ત માત્ર છે. આવા વિચારોના બળે વિષયો પ્રત્યે વિશેષ રાગ પેદા થવા દેતાં નથી અને એ સામગ્રી ચાલી જાય-કોઈ લઈ જાય-કોઈ નાશ કરી નાંખે તો એવા જીવો પ્રત્યે દ્રેષ બુદ્ધિ-ક્રોધાદિ કષાયો પેદા થતાં નથી. આવા સ્વભાવના પરિણામને વિષયકષાયનાં વારણ કરનારા પરિણામ કહેવાય છે.

(૬) સુવિચારી :- આવા સ્વભાવવાળા જીવોને કોઈ દિવસ મોટે ભાગે ખરાબ વિચારો પેદા થતાં નથી સદા માટે સુવિચારોમાંજ રમ્યા કરતાં હોય છે. પોતાની શક્તિ મુજબ જે જ્ઞાનપ્રાપ્ત કરેલ હોય એ જ્ઞાનને યાદ કરી કરીને ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરતાં હોય છે. તેમાં શક્તિ મુજબ વધારો કરતાં જાય છે. એવી જ રીતે જે ઉપકારીઓ પાસેથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય તેઓનાં દર્શન કરી કરીને એ ઉપકારીઓનું શ્રદ્ધા અદા કરતાં થાય છે. (જાય છે.) આવી પ્રવૃત્તિના પ્રતાપે એ જીવો જ્ઞાન-દર્શનનાં આરાધક બનતા જાય છે. આવા જીવોને સર્વ મંત્રોમાં શિરોમણી એવો નવકારમંત્ર જો મલે તો આવા જીવો એનો ગણવામાં ઉપયોગ કરતાં કરતાં પોતાના આત્માનું સુંદર રીતે કલ્યાણ સાધી શકે છે.

નવકારમંત્રને પામીને એને ગણતાં ગણતાં આત્માને આ રીતે તૈયાર કરવાનો છે. વિચારો ! નવકાર મંત્ર જન્મતાની સાથેજ મલ્યો છે બોલતા થયાં ત્યારથી બોલીએ છીએ એ નવકાર મંત્ર અત્યાર સુધી કેટલી વાર બોલી ગયા-સાંભળી ગયા-સ્મરણરૂપે ગણી લીધા. આમાંથી આત્મા કોઈ ગુણથી કેળવાયેલો લાગે છે ખરો ? એ ગુણોથી કેળવવા માટે નવકાર મંત્ર ગણવાનો પ્રયત્ન પણ જીવનમાં કેટલો ? એટલે આવા ગુણોને પામવાના લક્ષ્યથી નવકાર મંત્ર ગણતા હોઈએ એવું પણ છે ખરું ? તો રોજ વિચારણા કરવી પડશે કે નવકાર ગણીએ છીએ પણ એ ગણતાં ગણતાં ક્યાં સુધી પહોંચ્યા એ જોવું પડશે. એ જોવાનું ચાલુ છે ?

(૭) સ્યાદ્વાદ ગુણથી રંગાયેલો :- આવા ગુણવાળા જીવોને કોઈપણ બાબતમાં એટલે કોઈપણ પદાર્થમાં પક્કડ હોતી નથી. કોઈ કહે આમ છે તો હશે ? કોઈ બીજો બીજું કહે તો એમ હશે ? એવાજ વિચારોમાં એ રમતો હોય છે પણ રાગાદિ પરિણામ કે ક્રોધાદિ કષાયના પરિણામને આધીન થઈને મોટે ભાગે વિચારણા કરવાવાળો હોતો નથી. ભગવાને જે કહ્યું તે ખરું એવા સ્વભાવથી જીવનારો હોય છે.

(૮) સમતા રસવાળો :- સમતા રસવાળો એટલે અનુકૂળ પદાર્થોમાં એટલે કે સુખના પદાર્થોમાં લીન ન બને અને દુઃખના અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં દીન ન બને એવી રીતે જીવન જીવવાનો અભ્યાસ કેળવવો તે સમતા ભાવવાળું જીવન કહેવાય.

આ ગુણોમાંથી કોઈપણ એક ગુણવાળો હોય અથવા એથી અધિક ગુણવાળો જીવ હોય તે નવકાર મંત્રને ગણવાનો અધિકારી કહેલો છે. આવા જીવોને નવકાર મંત્રનું સ્મરણ કરતાની સાથે જ ઘસ્ટિત પદાર્થો જે ઘસ્ટે તે તત્કાલ મલ્યા કરે છે અને પ્રતિકૂળતાઓ કે રોગાદિ પણ નવકારમંત્રના સ્મરણથી તત્કાલ દૂર થયા વગર રહેતા નથી. આ કારણે આવા જીવોને નવકાર મંત્રનું સ્મરણ આ ભવમાં જીવન જીવતા શીખવાડે છે અને પરલોક સુંદર બનાવી વહેલામાં વહેલા પોતાના આત્મકલ્યાણને પેદા કરવામાં સહાયભૂત થાય છે.

નમસ્કાર મહામંત્ર

પંચ પરમેષ્ઠિ એટલે-અરિહંત સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અને સાધુ ભગવતો એ પંચ પરમેષ્ઠિ કહેવાય છે. એ પંચ પરમેષ્ઠિ મહામંત્રરૂપ નમસ્કાર સૂત્રમાં અક્ષરો અડસઠ છે. પહેલાં પાંચ પદોના પાંત્રીશ અક્ષરો અને ચૂલિકાના ચાર પદોના તેત્રીશ અક્ષરો મલીને કુલ અડસઠ અક્ષરોમાં પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્ર સમાપ્ત થાય છે. નવકારમંત્રના નવ પદો ગણાય છે તે ‘વિભક્ત્યન્તં પદમ્’ જેના છેડે વિભક્તિ છે તે પદ ગણાય છે. એ અર્થમાં નહિ પરંતુ નમો અરિહંતાણં ઇત્યાદિ વિવક્ષિત મર્યાદા યુક્ત પદો નવકારમાં નવ છે એમ સમજવાનું છે.

નવકારના નવ પદોમાં પ્રથમ પદમાં સાત અક્ષર, બીજા પદમાં પાંચ અક્ષર, ત્રીજા પદમાં સાત અક્ષર, ચોથા પદમાં સાત અક્ષર, પાંચમાં પદમાં નવ અક્ષર, છઠ્ઠા પદમાં આઠ અક્ષર, સાતમા પદમાં આઠ અક્ષર, આઠમા પદમાં આઠ અક્ષર અને નવમા પદમાં નવ અક્ષર છે. એ રીતે પ્રત્યેક પદના અક્ષરો મલીને કુલ સંખ્યા અડસઠની થાય છે. નવ પદોવાળા નવકારની સંપદાઓ આઠ છે. સંપદા એટલે વિશ્રાન્તિ સ્થાનો એટલે અટકવાના સ્થાનો અથવા મહાપદો. એ કારણે નવકારના ઉપધાનની વિધિમાં નવકારને આઠ અધ્યયન સ્વરૂપ ગણીને પ્રત્યેક અધ્યયન દીઠ એક એક આયંબિલ કરવા દ્વારા કુલ આઠ જ આયંબિલ કરવા ફરમાન કર્યું છે. નવપદોની આઠ સંપદાઓ કેવી રીતે ગણવી ? એનો ઉત્તર બે પ્રકારે છે. પ્રથમ ઉત્તરમાં પ્રથમ સાત સંપદાઓ પ્રથમના સાત પદોની પદ સમાન છે અને આઠમી સંપદા છેલ્લા બે પદોની મલીને સત્તર અક્ષર પ્રમાણે છે. જેમકે ‘મંગલાણં ચ સવ્યેસિં પદમં હવઘ મંગલં’ બીજા ઉત્તરમાં છઠ્ઠી સંપદા બે પદ પ્રમાણ સોળ અક્ષર વાળી છે જેમકે - એસો પંચ નમુક્કારો સવ્વપાવપ્પણાસણો.

એ રીતે નવ પદમય પાંત્રીસ અક્ષર પ્રમાણ મૂળ મંત્ર અને તેત્રીશ અક્ષર પ્રમાણ ચૂલિકા સહિત અડસઠ અક્ષર પ્રમાણ પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્રને આઠ સંપદાઓ વડે ભક્તિ સહિત ભણવાથી શાશ્વત સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ ચૈત્યવંદન ભાષ્ય, પ્રવચન સારોદ્ધાર નમસ્કાર પંજિકા આદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં ફરમાવ્યું છે.

પંચ પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર કરવા રૂપ મહામંત્ર શ્રી નવકારમંત્ર તરીકે શ્રી જૈન શાસનમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી જૈન શાસનના મંતવ્ય મુજબ એ શ્રી નવકાર મંત્ર સર્વ માંગલિકોનું મૂળ છે. સમસ્ત જૈન શાસનનો સાર છે. અગ્યાર અંગ અને ચૌદ પૂર્વનો ઉદ્ધાર એટલે સારભૂત છે તથા સદૈવ શાશ્વત છે.

એ શ્રી નવકાર મંત્રનું બ્યાન આપતાં શ્રી પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિકાર ફરમાવે છે કે-

સર્વ મંત્રરત્નામુત્પત્ત્યા કરણસ્ય પ્રથમસ્ય કલ્પિત પદાર્થ કરણૈક કલ્પદ્રુમ સ્ય વિષ વિષધર શાકિની ડાકિની ચાકિન્યાદિ નિગ્રહ નિરવગ્રહ સ્વભાવસ્ય સકલ જગદ્વશીકરણા કૃષ્ટયાધવ્યભિચારી પ્રોટ પ્રભાવસ્ય ચતુર્દશ પૂર્વાણાં સાર ભૂતસ્ય પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કારસ્ય મહિમાડત્યદ્ ભત્તંવરી વર્તતે ત્રિજગત્યાકાલમિતિ નિષ્પતિ પક્ષમેતત્ સર્વ સમય વિદામ્ ॥

સર્વ મંત્ર રત્નોની ઉત્પત્તિનું મૂળસ્થાન, સર્વ ઘસ્ટિત પદાર્થોને પૂર્ણ કરવા માટે અદ્વિતીય કલ્પવૃક્ષ, વિષ-વિષ ઘર-શાકિની-ડાકિની-ચાકિની આદિ ઉપદ્રવોનો નિગ્રહ કરનાર સકલ જગતનું વશીકરણ કરવા

માટે અવ્યભિચારી પ્રોટ પ્રભાવ સંપન્ન ચૌદ પૂર્વના રહસ્યભૂત શ્રી પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કારનો મહિમા ત્રણે જગતમાં સર્વકાળ માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અતિ અદ્ભૂત છે. એ વાત સર્વ સિદ્ધાંત વેદિઓ નિર્વિવાદ પણે જાણે છે, માને છે અને સ્વીકારે છે. ॥

જેઓ શ્રી નવકાર મંત્રના આ પ્રભાવને જાણતા નથી, માનતા નથી, ચા સ્વીકારતા નથી તેઓ સિદ્ધાંતના રહસ્યને પણ જાણતા નથી. સિદ્ધાંતના રહસ્યને જાણનાર શ્રી નવકારમંત્રના પ્રભાવને પણ જાણ્યા-માન્યા કે સ્વીકાર્યા સિવાય રહી શકતા જ નથી.

સકલ સિદ્ધાંત વેદી ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશો વિજયજી મહારાજ સ્વરચિત શ્રી પંચ પરમેષ્ઠી ગીતામાં શ્રી નવકાર મંત્રનો મહિમા વર્ણવતાં ફરમાવે છે કે-

શ્રી નવકાર સમો જગ મંત્ર ન ચંત્ર ન અન્ય વિદ્યા નવિ ઔષધ નવિ એહ જપે તે ધન્ય, કષ્ટ ટળ્યાં બહુ એહને, જાપે તુરત ક્ષિધ, એહના બીજની વિદ્યા નમિ વિનમિને સિદ્ધ. ॥

શ્રી નવકાર સમાન જગતમાં અન્ય કોઈ મંત્ર નથી, વિદ્યા નથી કે ઔષધ નથી. એ નવકાર મંત્રને જે કોઈ હૃદયના ભાવથી જપે છે તે ધન્ય છે. એના જાપથી અનેક આત્માઓનાં કષ્ટો તત્કાલ નાશ પામ્યા છે. ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ સ્વામિના તીર્થમાં શ્રી નમિ અને વિનમિને જે વિદ્યાઓ સિદ્ધ થઈ હતી તે વિદ્યાઓનું બીજ પણ શ્રી નવકારમંત્ર જ હતું.

એજ ગીતામાં આગળ ચાલતાં એ મહાપુરૂષ ફરમાવે છે કે-

“સિદ્ધ ધર્માસ્તિ કાયાદિ દ્રવ્ય, તિમજ નવકાર ભણે એ ભવ્ય

સર્વશ્રુતમાં વડો એ પ્રમાણ્યો, મહાનિશિથે ભલિ પરે વખાણ્યો.”

લોકમાં	જેમ	ધર્માસ્તિકાયાદિ	ષટ્	દ્રવ્ય
--------	-----	-----------------	-----	--------

(ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-આકાશાસ્તિકાય-જીવાસ્તિકાય-પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ) પ્રસિદ્ધ અને સ્વયં સિદ્ધ છે. તેમ શ્રી નવકારમંત્ર પણ સમસ્ત લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને સ્વયંસિદ્ધ એટલે અકૃત્રિમ એટલે કે કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યા વગરનો છે. અતિ ગંભીર એવા શ્રી મહાનિશિથ નામના છેદ સૂત્રમાં શ્રી નવકારમંત્રની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને સર્વશ્રુત સ્કંધોમાં તેને મહાશ્રુત સ્કંધ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. શ્રી વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યમાં પણ પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધાત્મક શ્રી નવકાર મંત્રની સર્વ શ્રુત અભ્યંતરના અનેક પ્રકારે સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ સર્વ મંગલમાં પ્રથમ મંગલ છે તેથી તે સર્વ શ્રુતની અભ્યંતર સમાધિ જાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રી નંદી સૂત્રમાં સર્વ શ્રુત સ્કંધોનું વર્ણન કરતી વખતે પંચ નમસ્કારાત્મક પંચ મંગલ મહાશ્રુત સ્કંધને પૃથક્ શ્રુત સ્કંધ તરીકે વર્ણવેલ નથી તેથી પણ તે સર્વ શ્રુત અભ્યંતર છે એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી નવકારમંત્રનો જે મહિમા શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલો છે તેનું કાંઈક ભાન કરાવવા માટે પરમ ઉપકારી ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશો વિજયજી મહારાજ ગુર્જર ગિરામાં ગુમ્ફિત પદ્યબદ્ધ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ગીતામાં આગળ ચાલતાં અલંકારિક રીતે શ્રી નવકાર મંત્રનો મહિમા વર્ણવતાં ફરમાવે છે કે પર્વતમાં જેમ મેરૂ, વૃક્ષમાં જેમ કલ્પતરૂ, સુગંધમાં જેમ ચંદન, વનમાં જેમ નંદન, મૃગમાં જેમ મૃગપતિ (સિંહ), ખગમાં જેમ ખગપતિ (ગરૂડ), તારામાં જેમ ચન્દ્ર, નદીઓમાં જેમ ગંગા, રૂપવાનમાં જેમ અનંગ (કામદેવ), દેવમાં જેમ ઇન્દ્ર, ઉદધિમાં (સમુદ્રમાં) જેમ સ્વયંભૂરમણ, સુભટમાં જેમ ત્રિખંડાધિપતિ એટલે શ્રીરમણ (વાસુદેવ), નાગમાં જેમ નાગરાજ (શેષનાગ), શબ્દમાં જેમ આષાઢી મેઘનો ગાજ (ગર્જના), રસમાં જેમ ઇક્ષુરસ. ફુલમાં જેમ અરવિંદ (કમલ), ઔષધિઓમાં જેમ સુધા (અમૃત), વસુધાપતિ (રાજાઓ) માં જેમ રઘુનંદ એટલે રામચન્દ્રજી, સત્યવાદિમાં જેમ યુધિષ્ઠિર, ધીરતામાં જેમ નિષ્પ્રકમ્પ ધ્રુવ, માંગલિક વસ્તુઓમાં જેમ ધર્મ, સામુદાયિક સુખમાં જેમ સુસંપ, ધર્મમાં જેમ દયાધર્મ, વ્રતમાં જેમ બ્રહ્મચર્યવ્રત, દાનમાં જેમ અભયદાન, તપમાં જેમ સત્ય, રત્નમાં જેમ વ્રજરત્ન (હીરો), નરમાં જેમ નિરોગી નર (મનુષ્ય), શીતલતામાં જેમ હિમ

અને ધીરતામાં જેમ ધીર વ્રતધર તેમ સર્વ મંત્રોમાં શ્રી નવકારમંત્ર એ સારભૂત અને શ્રેષ્ઠ છે એના સઘળા ઉપકાર સહસ્ર મુખથી પણ કદી કહી શકાય તેવા નથી.

સર્વશ્રેષ્ઠ એવા શ્રી નવકાર મંત્રની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ જે આત્માઓ અન્ય મંત્રોની અભિલાષા રાખે છે તેઓની કર્ણ દશાનો ચિતાર આપતાં એટલે કે એવા જીવો કેવા પ્રકારના દયા પાત્ર છે એ જણાવવા માટે શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજા પોતે ફરમાવે છે કે:-

તજે એ સાર નવકારમંત્ર
જે અવર મંત્ર સેવે સ્વતંત્ર
કર્મ પ્રતિકૂલ બાઉલ સેવે
તેહ સુરતર ત્યજી આપ ટેવે ॥

એ સારભૂત નવકારમંત્રનો ત્યાગ કરીને જેઓ સ્વતંત્ર રીતે અને અન્ય મંત્રોની ઉપાસના કરે છે તેઓનું કર્મજ ખરેખર પ્રતિકૂલ છે અન્યથા (નહિતો) સર્વ ઇચ્છિતોના દાતાર સુરતરનો ત્યાગ કરી દુઃખ કર એવા કંટકોને (કાંટાઓને) દેનાર બાવલ વૃક્ષની ઉપાસના કરવાનું મન તેમને કેવી રીતે થાય ?

બીજા જે કોઈ મંત્ર જગત્માં ફલને દેનારા છે, તે બધા એજ શ્રી નવકાર મંત્રના બીજથી વાસિત થયેલા છે. અર્થાત્- શ્રી નવકાર મંત્રના બીજથી જે મંત્રો વાસિત નથી, તે અવ્યભિચારી ફલ દેનાર પણ નથી. એજ વાતનું નિરૂપણ કરતાં તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે-

“એહને બીજે રે વાસિત,
હોવે ઉપાસિત મંત્ર,
બીજો પણ ફલદાયક,
નાયક છે એહ તંતઃ
અમૃત ઉદધિ કુસારા,
સારા હરત વિકાર,
વિષયના તે ગુણ અમૃતનો,
પવનનો નહિ રે લગાર.”

સર્વ મંત્રોમાં શ્રી નવકાર મંત્ર એ નાયક છે. શ્રી નવકાર મંત્રના બીજથી વાસિત મંત્રની ઉપાસના કરવામાં આવી હોય, તો જ તે ફળદાયી થાય છે : અન્યથા નિષ્ફળ જાય છે, એમ શ્રી સર્વજ્ઞશાસ્ત્રોનું કથન છે. અમૃતસાગરના કુસારાથી સર્વ પ્રકારના વિષના વિકાર નાશ પામે છે, તે ગુણ અમૃતનો છે, નહિ કે-કુસારાઓને લાવનાર પવનનો ! તેમ અન્ય મંત્રોને પણ ફળીભૂત કરનાર શ્રી નવકાર મંત્રનું બીજ છે, અર્થાત્-બીજરૂપે રહેલ શ્રી નવકાર મંત્ર છે. એ બીજથી રહિત મંત્રો નિઃસાર છે. એજ વાતને તેઓશ્રી નીચેના શબ્દોમાં ફરમાવે છે-

“જેહ નિર્બીજ તે મંત્ર જુઠા,
ફલે નહીં સાહમૂં હૂંઘ અપુઠા,
જેહ મહા મંત્ર નવકાર સાધે,
તેહ દોઅ લોક અલવે આરાધે.”

શ્રી નવકાર મહામંત્ર રૂપી બીજ રહિત મંત્ર સઘળા જૂઠા છે. તે ફળતા તો નથી, કિન્તુ નુકશાન કરનારા જરૂર થાય છે. એ કારણે જે આત્માઓ શ્રી નવકાર મહામંત્રનું આરાધન કરે છે, તે આત્માઓ ઉભય લોકને સંપૂર્ણ કૃતાર્થ કરનારા થાય છે.

શ્રી નવકાર મંત્રના વિશેષ ગુણોનું વર્ણન કરતાં, તેઓશ્રી છેલ્લે છેલ્લે ફરમાવે છે કે-

“રતન તણી જેમ પેટી,

ભાર અલ્પ બહુ મૂલ્ય,
ચૌદ પૂર્વનું સાર છે,
મંત્ર એ તેહને તુલ્ય :
સકલ સમય અભ્યંતર,
એ પદ પંચ પ્રમાણ,
મહસુઅ ખંદ તે જાણો,
ચુલા સહિત સુખાણ.”

રત્નોથી ભરેલી પેટીનું વજન અતિ અલ્પ હોય છે, કિન્તુ મૂલ્ય અમૂલ્ય હોય છે, તેમ શ્રી નવકારમંત્ર એ શબ્દો વડે ટૂંકો છે, કિન્તુ અર્થ વડે અનન્ત છે : ચૌદ પૂર્વનો સાર છે. સર્વ સિદ્ધાન્તની અંદર એ પાંચ પદો પ્રમાણભૂત માનવામાં આવેલ છે અને ચૂલિકાસહિત સમસ્ત શ્રી નવકાર મંત્રને મહા શ્રુતસ્કંધ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે. શ્રી નવકાર સિવાય અન્ય શાસ્ત્રોને મહા શ્રુતસ્કંધ નહિ, કિન્તુ કેવળ શ્રુતસ્કંધ તરીકે વર્ણવેલ છે.

શ્રી નવકાર મંત્રની ઉત્પત્તિ :

શ્રી નવકાર મંત્ર શબ્દાત્મક છે અને શબ્દો એ દ્રવ્યતયા નિત્ય હોવા છતાં. પર્યાયતયા અનિત્ય છે, તેથી શ્રી નવકાર મંત્ર પણ દ્રવ્યતયા નિત્ય માનવો જોઈએ અને પર્યાયતયા અનિત્ય માનવો જોઈએ. શ્રી નવકાર મંત્ર એ ભાષાત્મક હોવાથી સદૈવ શાશ્વત નજ હોઈ શકે, એવી દલીલ કરનારા દ્રવ્ય ભાષા અને ભાવ ભાષાનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સર્વથા નિષ્ફળ નિવડ્યા છે.

દ્રવ્ય ભાષા એ પુદ્ગલાત્મક છે અને પુદ્ગલના પર્યાયો અનિત્ય હોવાથી ભાષાના દ્રવ્યો પણ અનિત્ય જ છે.

કિન્તુ ભાવ ભાષા જે આત્માના ક્ષયોપશમરૂપ છે, તે આત્મદ્રવ્યની જેમ નિત્ય છે.

આ સ્થળે સમજી લેવું જોઈએ કે-શ્રી જૈન દર્શને માનેલ કોઈ પણ નિત્ય પદાર્થ એ કૂટસ્થ નિત્ય નથી, કિન્તુ પરિણામી નિત્ય છે. એટલે આત્મદ્રવ્ય પણ પરિણામી નિત્ય છે. ભાવ ભાષા એ આત્મગુણરૂપ હોવાથી તે પણ પરિણામી નિત્ય છે.

શ્રી નવકાર મંત્ર દ્રવ્ય-ભાવ ઉભય સ્વરૂપે શાશ્વત છે : અથવા શબ્દથી અને અર્થથી તે નિત્ય છે, એમ જે કહેવાય છે તેની પાછળ અનેક અપેક્ષાઓ રહેલી છે. તેને સમજ્યા વિના જ સદૈવ શાશ્વત એવા શ્રી નવકાર મંત્રને ભાષાત્મક હોવા માત્રથી અશાશ્વત કહી દેવા તૈયાર થવું, એ વિચારકો માટે લેશ પણ શોભાભર્યું નથી.

નવકાર (નમસ્કાર) સૂત્ર.

નમો અરિહંતાણં,
નમો સિદ્ધાણં,
નમો આયરિયાણં,
નમો ઉવજ્ઞાયાણં,
નમો લોએ સવ્વસાહૂણં,
એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વ પાવપ્પણાસણો ।
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઠમં હવઈ મંગલં ॥

૫. સંસ્કૃત છાયા.

નમોઽર્હદ્ભયઃ નમઃ સિદ્ધેમ્યઃ। નમ આચાર્યેભ્યઃ । નમ ઉપાધ્યાયેમ્યઃ । નમો
લોકે સર્વસાધુભ્યઃ ॥

एष पंचनमस्कारः । सर्वपापप्रणाशनः ।

मंगलानां च सर्वेषां । प्रथमं भवति मंगलम् ॥

૬. અર્થપાઠ

નમસ્કાર હો અરિહંતોને, નમસ્કાર હો સિદ્ધોને, નમસ્કાર હો આચાર્યોને, નમસ્કાર હો ઉપાધ્યાયોને, નમસ્કાર હો લોકમાં રહેલા સર્વ સાધુઓને.

આ પાંચેને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપનો સર્વથા નાશ કરનાર છે; અને તે સર્વ મંગલોમાં પહેલું મંગલ છે.

૭. વિવેચન પાઠ

આ નમસ્કાર પંચપરમેષ્ઠીને છે, તેથી તે પંચપરમેષ્ઠીનમસ્કાર અથવા પંચપરમેષ્ઠીસ્તવઃ એમ કહેવાય છે. આ સર્વ માંગલિકનું મૂળ, શ્રી જિનશાસનનો સાર, ચૌદ પૂર્વનો ઉદ્ધાર, અને મહામંત્રરૂપ છે, અને તેનું કારણ જેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે તે પંચપરમેષ્ઠીમાં રહેલા પ્રભાવને લઈને છે. તો પહેલાં પંચપરમેષ્ઠી એટલે શું, અને તેનું દરેકનું સ્વરૂપ શું છે તે જોઈએ.

પરમેષ્ઠી-એટલે જે પરમ = ઉત્કૃષ્ટ + ઘટ્ટી = ઘટ્ટતાવાળા-આપનાર.

નમસ્કાર એટલે નમવું તે. આ બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી એટલે બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક વડે સુપ્રણિધાન સારી રીતે પ્રણામ કરવા રૂપ; અને ભાવથી એટલે વિશુદ્ધ, નિર્મળ મનથી. આ બંને પ્રકારે પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવાનો છે. પરમેષ્ઠી પાંચ છે. (૧) અરિહંત, (૨) સિદ્ધ, (૩) આચાર્ય, (૪) ઉપાધ્યાય, (૫) સાધુ. આ દરેકનું સ્વરૂપ જોઈએ.

૮. અરિહંત-શબ્દાર્થ

અરિહંત ત્રણ પાઠે લખાય છે. (૧) અરહંત, (૨) અરિહંત અને (૩) અરહંત.

૧. (૧) અરહંત (અર્હત્- જે યોગ્ય છે. અર્હ = યોગ્ય થવું એ ધાતુપરથી) એટલે જે પૂજાને-આઠ મહાપ્રતિહાર્યરૂપ પૂજાને યોગ્ય છે તે કહ્યું છે કે:-

अरहंति वंदण नमं, सणाइ अरहंति पूअसक्कारं ।

सिद्धिगमणं च अरहा, अरहंता तेह वुज्झति ॥

અર્થ - જે વંદન, નમસ્કારાદિને યોગ્ય છે, જે પૂજા સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, અને જે સિદ્ધિ પામવા યોગ્ય છે તેને અરહંત કહે છે.

(૨) અરહંત - (અરજ - રજોહનનાત્-રજ હણવાથી રજવગરના) એટલે ચાર આત્માગુણઘાતી કર્મરૂપી રજને હણનાર.

(૩) (અરહસ્ય - જેને રહસ્ય નથી તે) એટલે પોતાને કેવલ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી જેને કંઈ પણ છાનું નથી તે.

(૪) (અ = નથી + રહ = એકાંતપ્રદેશ + અંત = મધ્ય ભાગ. જેને એકાંત પ્રદેશ કે મધ્ય ભાગ નથી) એટલે જેને કંઈ પણ વસ્તુ છાની નથી તે.

(૫) (અ = નથી + રહ = રથરૂપી પરિગ્રહ + અંત = વિનાશ-વિનાશ કરનાર એવા જરા-ઘડપણ આદિ) એટલે જેને પરિગ્રહ કે જરા આદિ નથી તે.

(૬) (અરહયત્-રહ્ = છાંડવું, જેણે છોડ્યો નથી) એટલે જેણે સ્વસ્વભાવ છોડ્યો નથી તે.

૨. અરિહંત. (અરિહંતા-અરિ = શત્રુ + હંતા = હણનાર) એટલે આઠ કર્મરૂપ શત્રુને હણનારા.
૩. અરહંત (અરહત-રહ = ઉગવું-ઉપજવું-જેને ઉગવું કે ઉપજવું નથી તે) એટલે જેને કર્મો ક્ષીણ થઈ જવાથી બીજો ભવ લેવાનો નથી તે.

નમસ્કારની વસ્તુ

શ્રી અરિહંતાદિ પાંચ પરમેષ્ઠી, એ નમસ્કારની પાંચ વસ્તુ છે. એ પાંચ વસ્તુને નમસ્કાર કરવા માટે પાંચ હેતુઓ છે. માર્ગ, અવિપ્રણાશ, આચાર, વિનય અને સહાયતા. એ પાંચ કારણો માટે પાંચને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે-

‘મગ્ગો અવિષ્ણાસો,
આચારો વિનયયા સહાયત્તં ।
પંચવિહ નમોક્કારં,
કરેમિ એહિં હેઠ હિં ॥૧૧॥’

‘માર્ગ, અવિપ્રણાશ, આચાર, વિનય અને સહાયકતા -એ પાંચ કારણો વડે હું પાંચ પ્રકારનો નમસ્કાર કરું છું.’

માર્ગહેતુ :

પાંચ હેતુઓમાં પ્રથમ માર્ગહેતુ છે. ભવઅટવીમાં માર્ગદર્શક શ્રી અરિહંત પરમાત્માઓ હોવાથી, તેઓના એ માર્ગદર્શક ગુણને લઈ તેઓ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે-

‘અહવીં દેસિયત્તં,
તહેવ નિજ્જામયા સમુદ્દમિ ।
છક્કાય રક્ષણદ્વા,
મહગોવા તેણ વુચ્ચંતિ ॥૧૧॥’

ભવાટવીમાં માર્ગદર્શકપણું હોવાથી, ભવસમુદ્રમાં નિર્વામિકપણું હોવાથી તથા ભવ વનમાં છકાય જીવોની રક્ષાર્થે મહાગોપપણું હોવાથી શ્રી અરિહંતદેવો મહા સાર્થવાહ, મહા નિર્વામિક અને મહાગોપ કહેવાય છે. શ્રી અરિહંતદેવોના એજ એક મહાન ઉપકાર છે.

સાર્થવાહ :

શ્રી અરિહંતદેવ રૂપી સાર્થવાહો, ભવ્ય આત્મારૂપી મુસાફરોને, ધર્મકથા રૂપી ઉદ્ઘોષણ દ્વારાએ, સાધુમાર્ગ અને સાધકમાર્ગ રૂપી સરળ અને વક્રમાર્ગો, ઇક્ષિતપુર શ્રી મુક્તિનગરીમાં લઈ જાય છે. તે સાર્થવાહો ભવાટવીમાં રાગદ્વેષ રૂપી શ્વાપદોથી રક્ષણ કરે છે, ક્રોધાદિ કષાયો રૂપી દાવાગ્નિ આદિના ભયોથી ભવ્ય આત્માઓને બચાવી લે છે, વિષયો રૂપી વિષફળોનો આસ્વાદ કરવામાં નિમગ્ન થયેલા આત્માઓને તેનાથી છોડાવી પરિણામહિતકર-તપસંયમ રૂપી હિતકર ફળોનો આસ્વાદ લેતા બનાવે છે, બાવીશ પરિષહો રૂપી પિશાચોથી રક્ષણ કરે છે, પાસત્યાદિ અકલ્યાણ મિત્રો રૂપી લૂંટારાઓની લૂંટમાંથી છોડાવે છે, અને નિત્યોદયમ રૂપી અપ્રમાદી પ્રયાણ વડે જ્ઞાનરૂપી અશ્વો અને ધ્યાનરૂપી હાથીઓથી જોડાયેલા પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયરૂપી રથમાં બેસાડી નિર્વિઘ્ને મોક્ષપુરીની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

નિર્વામિક :

શ્રી અરિહંતદેવો એ ભવોદયિનું ઉલ્લંઘન કરાવવા માટે ભાવનિર્વામિકો છે. સમુદ્રમાં જેમ

અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ અનેક પ્રકારના વાયુઓ હોય છે, તેમ ભવસમુદ્રમાં પણ મિથ્યાત્વરૂપી પ્રતિકૂલ વાયુઓ અને સમ્યક્ત્વરૂપી અનુકૂળ વાયુઓ વાદ્ય રહ્યા છે. શ્રી અરિહંતદેવોરૂપી નિપુણ નિયમિકો મિથ્યાત્વરૂપી પ્રતિકૂળ વાયુથી બચાવી લઈ, સમ્યક્ત્વરૂપી અનુકૂળ વાયુના યોગે ભવ્યજીવ રૂપી પોતો (નાવડીઓ) ને યથાવસ્થિત જ્ઞાનરૂપ કર્ણધાર વડે ભયંકર સંસારસાગરનું ઉલ્લંઘન કરાવી ઇચ્છિત સ્થાનરૂપ મોક્ષબંદરે પહોંચાડી દે છે.

મહાગોપ :

ગોપાલકો જેમ સર્પ-શ્વાપદાદિથી ગાયોનું રક્ષણ કરે છે અને પ્રચુર ઘાસ-પાણી આદિ વડે પોષણ કરે છે, તેમ ષડ્જીવનિકાય રૂપ ગાયોને શ્રી અરિહંતપરમાત્મા રૂપી રક્ષકો વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ આદિ શિકારી પ્રાણીઓથી રક્ષણ કરી નિર્વિઘ્ને નિર્વાણપથે પહોંચાડે છે.

આ રીતે સર્વ શ્રી અરિહંતદેવો માર્ગદેશક, નિયમિક અને મહાગોપ તરીકેનું કાર્ય કરનારા હોવાથી ભવ્યજીવલોકના મહા ઉપકારી છે અને એજ કારણે તેઓ લોકોત્તમ મહાપુરૂષો કહેવાય છે.

રાગ-દ્વેષાદિને નમાવનાર :

ધર્મ દેશકતાદિ ગુણોવડે શ્રી અરિહંત દેવો જેમ જગત્ જીવોના ઉપકારી છે તેમ રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, ઇન્દ્રિય, પરિસહ અને ઉપસર્ગોને નમાવનાર હોવાથી પણ તેઓ જીવલોકને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

તેમાં પ્રથમ રાગ એ નામાદિ ચાર પ્રકારનો છે. નામ-રાગ, સ્થાપના-રાગ, દ્રવ્ય-રાગ અને ભાવ-રાગ. નામ અને સ્થાપના સમજવા સુગમ છે. દ્રવ્યરાગ બે પ્રકારે છે. એક આગમથી અને બીજો નોઆગમથી. આગમથી દ્રવ્યરાગ રાગપદાર્થને જાણનાર અનુપયુક્ત આત્મા. નોઆગમથી દ્રવ્યરાગના ત્રણ પ્રકાર છે. એક જ્ઞાશરીર, બીજો ભવ્યશરીર અને ત્રીજો તદ્વ્યતિરિક્ત. જ્ઞાશરીર અને ભવ્યશરીર સુગમ છે. વ્યતરિક્તના બે પ્રકાર છે. એક કર્મદ્રવ્યરાગ અને બીજો નોકર્મદ્રવ્યરાગ. કર્મદ્રવ્યરાગ એટલે રાગવેદનીય કર્મના પુદ્ગલો. તેના ચાર પ્રકાર છે. ૧- યોગ્ય (બન્ધ પરિણામાભિ મુખ), ૨- બદ્ધમાનક (બન્ધ પરિણામ પ્રાપ્ત), ૩- બદ્ધ (નિવૃત્ત બંધ પરિણામ અર્થાત્ જીવની સાથે આત્મસાત્ થયેલા), અને ૪- ઉદીરણાવલિકા પ્રાપ્ત (ઉદીરણા કરણ વડે ખેંચીને ઉદીરણા આવલિકામાં આણેલા.)

નોકર્મદ્રવ્યરાગ એટલે રાગવેદનીય કર્મના પુદ્ગલોના એકદેશ અથવા તદન્ય. તદન્યના બે પ્રકાર છે. એક પ્રાયોગિક અને બીજો વૈસ્ત્રસિક. કુસુમ્ભરાગાદિ એ પ્રાયોગિક છે અને સન્ધાત્ર રાગાદિ એ વૈસ્ત્રસિક છે.

ભાવ-રાગ :

ભાવ-રાગ પણ બે પ્રકારે છે. એક આગમથી અને બીજો નો આગમથી. રાગપદાર્થજ્ઞ ઉપયુક્ત આત્મા આગમથી ભાવ-રાગ છે અને નોઆગમથી ભાવ-રાગ રાગવેદનીયકર્મોદય પ્રભવ પરિણામ વિશેષ છે. તેના બે પ્રકાર છે. એક પ્રશસ્ત અને બીજો અપ્રશસ્ત. અપ્રશસ્ત પરિણામ વિશેષ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧- દ્રષ્ટિરાગ (સ્વ સ્વદર્શનાનુરાગ), ૨- શબ્દાદિ વિષય વિષયક રાગ તે કામરાગ, અને ૩- વિષયાદિ નિમિત્ત વિના જ અવિનીત અપત્યાદિ વિષયક રાગ તે સ્નેહ-રાગ. પ્રશસ્ત-રાગ તેથી વિપરીત છે. અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ, બ્રહ્મચારી આદિને વિષે સરાગી આત્માઓને જે રાગ હોય છે, તે ભાવ-રાગ છે. એ ઉભય પ્રકારના પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત અથવા દ્રવ્ય-ભાવ-રાગને નમાવનારા અર્થાત્ દૂર કરનારા શ્રી અરિહંતદેવો છે.

દ્વેષને નમાવનારા :

રાગની જેમ દ્રેષ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામસ્થાપના સુગમ છે. નોઆગમર્થ દ્રવ્યદ્રેષજ્ઞા, ભવ્ય, તદ્વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તદ્વ્યતિરિક્તના કર્મદ્રવ્ય-દ્રેષ અને નોકર્મદ્રવ્ય-દ્રેષ એમ બે ભેદ છે. કર્મદ્રવ્ય-દ્રેષના યોગ્ય, બદ્ધમાનક, બદ્ધ અને ઉદીરણાવલિકા પ્રાપ્ત -એ ચાર પ્રકાર છે. નોકર્મદ્રવ્ય-દ્રેષના દુષ્ટ વર્ણાદિ અનેક પ્રકાર છે. ભાવદ્રેષ એટલે દ્રેષ મોહનીયકર્મનો વિપાક બે પ્રકારે છે. એક પ્રશસ્ત અને બીજો અપ્રશસ્ત. અજ્ઞાન, અવિરતિ, મિથ્યાત્વાદિ વિષયક દ્રેષ તે પ્રશસ્ત છે અને સમ્યક્ત્વ, વિરતિ, જ્ઞાનાદિ વિષયક દ્રેષ તે અપ્રશસ્ત છે.

કષાયને નમાવનારા :

કષાય ચાર પ્રકારના છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. તેમાં સંગ્રહ નયના મતે ક્રોધ અને માન, એ અપ્રીતિજાતિ સામાન્યવાળા હોવાથી દ્રેષમાં અન્તર્ભાવ પામે છે અને માયા તથા લોભ એ પ્રીતિજાતિ સામાન્ય યુક્ત હોવાથી રાગમાં અન્તર્ભાવ પામે છે.

વ્યવહાર નયતા મતે ક્રોધ, માન અને માયા -એ ત્રણે દ્રેષ છે, કારણ કે-માયા પણ પરોપઘાત માટે પ્રવૃત્ત થતી હોવાથી અપ્રીતિ-જાતિમાં અન્તર્ભાવ પામે છે અને લોભ એ વ્યવહાર નયના મતે રાગ છે.

શ્રદ્ધસૂત્ર નયના મતે માત્ર ક્રોધ એ જ અપ્રીતિરૂપ હોવાથી દ્રેષ છે. માન, માયા તથા લોભ પ્રીતિ-અપ્રીતિ ઉભય વિષયક હોવાથી રાગ-દ્રેષ ઉભય રૂપ છે. જેમકે-માન એ સ્વઅહંકાર વિષયક હોય ત્યારે રાગ અને પરગુણ દ્રેષવિષયક હોય ત્યારે દ્રેષ. એજ રીતે માયા-લોભ માટે પણ સમજી લેવું. અર્થાત્ આત્માને વિષે મૂર્છાની પ્રધાનતા હોય ત્યારે એ ત્રણે રાગ બને છે અને પરોપઘાતની પ્રધાનતા હોય ત્યારે એ ત્રણ દ્રેષ બને છે.

શબ્દાદિ ત્રણ નયોના મતે માન અને માયા સ્વગુણોપકાર મૂર્છાત્મક હોવાથી લોભ અર્થાત્ રાગ સ્વરૂપ જ છે અને સ્વગુણોપકાર રહિત એજ માનાદિના અંશો અને ક્રોધ પરોપઘાતાત્મક હોવાથી દ્રેષ જ છે.

ઇન્દ્રિયોને નમાવનાર :

‘ઇન્દ્રસ્યલિङ્ગમ્ ઇન્દ્રિયમ્ ।’ ઇન્દ્ર એટલે જીવ, તેનું લિંગ એટલે ચિહ્ન અર્થાત્ જીવને ઓળખાવનાર તે ઇન્દ્રિય. અથવા ‘ઇન્દ્રેણ દ્રષ્ટં સૃષ્ટં ચ ।’ એ પણ ઇન્દ્રિય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. આવરણનો અભાવ થવાથી સર્વ વસ્તુને જાણી શકે છે, તેમજ નાનાવિધ ભવોમાં ભમતા સર્વ વસ્તુનો ઉપભોગ પણ તેને થાય છે, તેથી જીવ એ પરમૈશ્વર્યવાન્ કહેવાય છે. એ પરમૈશ્વર્યના યોગથી તથા સર્વોપલબ્ધિના ભોગનો યોગ હોવાથી જીવને ઇન્દ્ર કહેવાય છે. તેનું લિંગ અગર ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં જીવ વડે દેખાયેલ યા સરજાયેલ તે ઇન્દ્રિય છે. તેના પણ ચાર પ્રકાર છે. નામસ્થાપના સુગમ છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય :

દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદ છે. એક નિર્વૃત્તિ અને બીજી ઉપકરણ. નિર્વૃત્તિના પાછા બે ભેદ છે. એક બાહ્ય અને બીજી અભ્યંતર. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અનેક પ્રકારની હોય છે. અભ્યંતર નિર્વૃત્તિ બધાને સરખી હોય છે. અભ્યંતર નિર્વૃત્તિરૂપ ક્ષોત્રેન્દ્રિય બધાની કદંબ જાતિના પુષ્પ જેવી હોય છે, ચક્ષુષ્યેન્દ્રિય માંસનો ગોળો અથવા મસૂરના ધાન્ય જેવી હોય છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય અતિમુક્તક પુષ્પ જેવી હોય છે, રસનેન્દ્રિય ક્ષુદ્રપ્ર એટલે અસ્થાની ઘાર જેવી હોય છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિય સૌ સૌના શરીરની આકૃતિ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની હોય છે.

આન્તર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયની શક્તિ તે ઉપકરણેન્દ્રિય છે. વાતપિતાદિ દોષો વડે ને શક્તિનો ઉપઘાત થાય તો આન્તર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયની હયાતિમાં પણ શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી.

ભાવેન્દ્રિય :

ભાવેન્દ્રિય બે પ્રકારે છે. એક લબ્ધિસ્વરૂપ અને બીજી ઉપયોગસ્વરૂપ. ઇન્દ્રિયાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ તે લબ્ધિઇન્દ્રિય છે અને શબ્દાદિ વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોને થતો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) તે ઉપયોગઇન્દ્રિય છે. લબ્ધિઇન્દ્રિય હોય તોજ દ્રવ્યેન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપયોગઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો એકેન્દ્રિય છે, કારણ કે-એક કાળે બે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કોઇને હોતો નથી.

લબ્ધિઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો પંચેન્દ્રિય છે, કેમકે-બકુલાદિ વનસ્પતિઓને વિષે બીજી ઇન્દ્રિયોનો ઉપલંભ થાય છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ જીવોનો એકેન્દ્રિયાદિ વ્યવહાર થાય છે.

બાહ્યેન્દ્રિય રહિત છતાં લબ્ધિઇન્દ્રિય વડે સર્વ જીવો પંચેન્દ્રિય હોય છે, કારણ કે-બકુલાદિ વનસ્પતિઓમાં પાંચે ઇન્દ્રિયોનો ક્ષયોપશમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એમ જે કહ્યું તેની વિશેષ સમજ એ છે કે-

બકુલવૃક્ષ - શૃંગાર ચુક્ત સુંદર સ્ત્રી મદિરાનો કોગળો કરે, અગર તેના શરીર વડે સ્પર્શ કરે, અગર ઓષ્ઠ વડે ચૂંબન કરે તો ફળવાળું બને છે. એજ રીતે ચન્દનાદિના ગન્ધ વડે, સાચું રૂપ જોવા વડે અગર મધુર શબ્દોના ઉચ્ચારણ વડે પણ તેને ફૂલવાપણું દેખાય છે.

ચંપક વૃક્ષ - સુગંધી જળના સિંચન વડે પુષ્પોદ્ગમાદિકને કરે છે.

તિલક વૃક્ષ - સ્ત્રીના કટાક્ષ વડે અંકુરિત થાય છે.

વિહરક વૃક્ષ - પંચમ સ્વર વડે પુષ્પ-અંકુરાદિકનો ઉદગમ કરે છે.

ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિનો ક્રમ :

પ્રથમ લબ્ધિન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. ત્યાર બાદ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પ્રથમ બાહ્ય તથા નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. પછી આંતર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયની શક્તિરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય, અને અન્તે ઇન્દ્રિયાર્થ-ઇન્દ્રિયને વિષયનો પરિચ્છેદ અર્થાત્ ઉપયોગ થાય છે.

પરિષદોને નમાવનારા :

માર્ગથી નહિ ડગવા અને વિશેષ નિર્જરા કરવા જે સહન કરવા યોગ્ય છે, તે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણાદિ રર પ્રકારના પરિષદો છે. તે સર્વ પરિષદોને શ્રી અરિહંતદેવો નમાવે છે.

ઉપસર્ગોને નમાવનારા :

પીડા પામવાથી અગર જે વડે પીડા પમાય તે ઉપસર્ગ ચાર પ્રકારના છે. એક દેવથી થનારા, બીજો મનુષ્યથી થનારા, ત્રીજો તિર્યચથી થનારા અને ચોથો આત્મસંવેદનીય.

તેમાં રાગ નિમિત્તે-દ્વેષ નિમિત્તે તથા પરીક્ષા નિમિત્તે, અથવા એ ત્રણે નિમિત્તે દેવો તરફથી ઉપસર્ગ થાય છે.

મનુષ્યો તરફથી પણ એ ત્રણ નિમિત્તો ઉપરાંત કુશીલ પ્રતિ સેવન નિમિત્તે પણ ઉપસર્ગો થાય છે.

તિર્યચો તરફથી ભય નિમિત્તે, દ્વેષ નિમિત્તે, આહાર નિમિત્તે તથા સંરક્ષણ નિમિત્તે ઉપસર્ગો થાય છે.

આત્મસંવેદનીય ઉપસર્ગ ચાર પ્રકારના છે. ૧- નેત્રમાં પડેલા કણાદિ ખૂંચવા, ૨- અંગોનું સ્તબ્ધિત થવું, ૩- ખાડા વિગેરેમાં પડી જવું અને ૪- બાહુ વિગેરે અંગોનું પરસ્પર અથડાવું. એ સર્વ પ્રકારના

ઉપસર્ગોને શ્રી અરિહંતદેવો નમાવે છે, વશ કરે છે, ચાવત્ સમૂળ નાશ કરે છે. કહ્યું કે-

“સગદોસકસાપ, ઇંદિયાણિ અપંચવિ ।

પરિસહે ઉવસગ્ને, નામયંતા નમોઢરિહા ॥૧૧॥”

રાગ, દ્રેષ કષાય, પાંચ ઇન્દ્રિયો, પરિષદો અને ઉપસર્ગોને નમાવનાર શ્રી અરિહંતદેવો છે. તેમને નમસ્કાર થાઓ. વળી કહ્યું છે કે-

“ઇંદિય વિસયકસાપ,

પરિસહે વેયણા ઉવસગ્ને ।

૯ ૯ અરિણો હન્તા,

અરિહંતા તેણ વુત્તંતિ ॥૧૧॥”

ઇન્દ્રિય, વિષય, કષાય, પરિષદ, વેદના અને ઉપસર્ગો એ દુશ્મનો છે. એને હણનારા હોવાથી શ્રી ‘અરિહંતો’ કહેવાય છે. એજ રીતે સર્વ જીવોને દુશ્મનભૂત આઠે પ્રકારના કર્મોને હણનારા હોવાથી પણ તેઓ અરિહંત કહેવાય છે. અથવા વન્દન, નમસ્કાર, પૂજા, સત્કાર અને સિદ્ધિગમનને યોગ્ય હોવાથી તેઓ ‘અર્હંત’ કહેવાય છે. અથવા દેવ, અસુર અને મનુષ્યો દ્વારા ઉત્તમોત્તમ પૂજાને પાત્ર હોવાથી તથા ક્રોધાદિ દુશ્મનો તથા બધ્યમાન કર્મરૂપી રજ અને બધ્યકર્મરૂપી મલને હણનારા હોવાથી ‘અરિહંત’ કહેવાય છે.

એ ‘અરિહંતો’ ને કરેલો નમસ્કાર જીવને હજારો ભવથી છોડાવે છે તથા ભાવપૂર્વક કરાતો તે નમસ્કાર બોધિ (શ્રી જિનધર્મ) ની પ્રાપ્તિ માટે થાય છે. ‘અરિહંતો’ ને કરેલો નમસ્કાર ધન્યપુરુષોને ભવનો ક્ષય કરનારો થાય છે તથા હૃદયમાં રહેલો તે વિશ્રોતસિકા (દુધ્યાન) ને હરનારો થાય છે. એ રીતે ‘અરિહંત’ ને કરેલો નમસ્કાર મહાઅર્થયુક્ત છે એમ શ્રી જિનાગમોમાં વર્ણવેલ છે અને મરણના અવસરે અન્ય સર્વ કાર્યોનો ત્યાગ કરી અનર્થ રત્નની જેમ એક તેને જ ગ્રહણ કરાય છે અથવા કોઈ પણ આપત્તિમાં શ્રી અરિહંત નમસ્કાર વારંવાર અને નિરંતર સ્મરણ કરવામાં આવે છે. શ્રી અરિહંતોને કરેલો નમસ્કાર એ સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ સર્વ મંગલોમાં તેજ એક પ્રથમ મંગલ છે. એજ વાતને શાસ્ત્રોમાં નીચેના શબ્દોથી કહેલી છે.

“અરિહંતનમુક્કારો નીવ,

મોયેઝ ભવસહસ્સાઓ ।

ભાવેણ કીરમાણો હોઝ,

પુણ બોહિલાભાપ ॥૧૧॥”

આ ગાથામાં, નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ, એ ચારે પ્રકારના નમસ્કારનું વર્ણન છે. જેમકે- ‘અરિહંત’ શબ્દ વડે ‘અર્હંતાકારવાળી બુદ્ધિ’ તે સ્થાપના નમસ્કાર છે.

‘નમુક્કાર’ શબ્દ વડે નામનમસ્કાર છે.

‘ભાવેણ’ શબ્દ વડે ભાવનમસ્કાર છે. અને ‘કીરમાણો’ શબ્દ વડે અંજલિગ્રહણાદિ દ્રવ્યનમસ્કાર છે.

એ રીતે એક જ ગાથામાં નામનમસ્કાર, સ્થાપનાનમસ્કાર, દ્રવ્યનમસ્કાર અને ભાવનમસ્કાર-એ ચારે પ્રકારે કરાતો નમસ્કાર વર્ણવ્યો છે. એ નમસ્કાર જીવને અનંત સંસારથી મૂકાવે છે : અને જ્યાં સુધી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી બોધિલાભ શ્રી જિનધર્મની પ્રાપ્તિ માટે થાય છે.

“અરિહંતનમુક્કારો, ધન્નાણં ભવક્ષયં કરંતાણં ।

હિયયં અણુમ્મુસંતો, વિસુત્તિયા વારઝો હોઝ ॥૧૨॥”

હૃદયમાં રહેલો અર્હંતનમસ્કાર અનાદિ ધનવાલા પરિત્તસંસારી અને પ્રતનુકર્મવાન જીવોના પુનર્ભવનો ક્ષય કરનાર તથા ચિત્તનું વિસ્રોતગમન (અપધ્યાન) નિવારનાર થાય છે.

**“અરિહંત નમુસ્કારો એસ સ્વલુ વન્નિઓ મહત્થોનિ ।
જો મરણંમિ ઉવગ્ગે અભિક્ષરણં કીરઝ વહુસો ॥૩૧॥”**

અર્હનમસ્કાર એ મહા અર્થવાળો છે. મૃત્યુ સમીપ આવે છતે નિરન્તર બહુ વાર કરાય છે અને મોટી આપત્તિમાં દ્રાદશાંગીને છોડી તેનું જ ધ્યાન અને સ્મરણ કરાય છે.

અગ્નિ આદિના ભય વખતે ઘરમાં રહેલી શેષવસ્તુઓને છોડી, જેમ મહા મૂલ્યવાળાં રત્નો અગર રત્ન ગ્રહણ કરાય છે અથવા યુદ્ધમાં અતિશય આપત્તિ વખતે જેમ અન્ય શસ્ત્રો છોડી જે અમોઘ હોય તેજ શસ્ત્ર ગ્રહણ કરાય છે, તેમ અહીં પણ મરણાદિ મહાભયો વખતે દ્રાદશાંગ શાસ્ત્રો છોડીને કેવળ એક અરિહંત નમસ્કાર જ કરાય છે, કારણ કે-તે નમસ્કાર એ દ્રાદશાંગાર્થ છે.

શંકા - અરિહંતનમસ્કાર એ દ્રાદશાંગાર્થ શી રીતે ?

સમાધાન - દ્રાદશાંગી પરિણામવિશુદ્ધિના હેતુભૂત છે અને તેજ કાર્યને નમસ્કાર પણ કરે છે. માટે બંને વડે એક જ કાર્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી નમસ્કાર પણ દ્રાદશાંગાર્થ છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ જાતિની હરકત નથી. અથવા તો શ્રી વીતરાગસિદ્ધાન્તમાં એક પણ પદ, કે જે સંવેગને પેદા કરનારું તથા મોહજાળને છેદનારું છે તે નિશ્ચયથી દ્રાદશાંગાર્થ માનેલ છે. નમસ્કાર અનેક પદાત્મક હોવા છતાં વ્યવહારથી એક પદ કહેવાય છે : અને ઉપયુક્ત ન્યાયે તે દ્રાદશાંગી, કે જે ગણિપિટક-ગણધરોની પેટી કહેવાય છે, તેના અર્થસ્વરૂપ હોવાથી અતિ નિર્જરા માટે થાય છે, માટે તેની મહાર્થતા કહેલી છે : અને એ જ કારણે અર્હનમસ્કાર એ અભીક્ષર એટલે નિરન્તર અને બહુશઃ એટલે વારંવાર કરાય છે.

“અરિહન્તનમુક્કારો, સવ્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલા ણંચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઙ્ગ મંગલં ॥૪૧॥”

“અર્હનમસ્કાર, એ સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલભૂત છે.” અહીં ‘પાપ’ શબ્દની ત્રણ પ્રકારે વ્યુત્પત્તિ થાય છે : જે જીવને મલિન કરે, જે જીવના હિતને પીચે અથવા જે જીવને સંસારમાં રાખે, તે પાપ કહેવાય છે. તત્ત્વથી આઠ કર્મ એજ પાપ છે. અર્હનમસ્કાર તે સર્વ પાપનો નાશ કરે છે : એટલું જ નહિ, કિન્તુ નામાદિ સર્વ મંગલોમાં અર્હનમસ્કાર પ્રથમ છે.

અથવા

મોક્ષરૂપ મુખ્ય પુરૂષાર્થને સાધનાર હોવાથી પ્રધાન છે.

અથવા

શ્રી અરિહંતાદિ પાંચ ભાવમંગલોમાં પ્રથમ હોવાથી પ્રથમ છે.

અથવા

પ્રધાન્તર પરોપકારસાધક હોવાથી અર્હનમસ્કાર એ પ્રથમ એટલે મૂખ્ય મંગલ છે.

ઉપર્યુક્ત વાતને પરમોપકારી પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ પણ નીચેના શબ્દોમાં ગૂંથે છે-

“નમસ્કાર અરિહંતને, વાસિત જેહનું ચિત્ત,

ધન્ય તેહ કૃત પુણ્ય, તેહ જીવિત તાસ પવિત્ત:

આર્તધ્યાન તસ નવિ હુએ, નવિ હુએ દુર્ગતિ વાસ,

ભવક્ષય કરતાં રે સમરતાં લહિએ સુકૃત ઉલ્લાસ. ૧.”

“જેઓનું ચિત્ત શ્રી અરિહંતના નમસ્કારથી વાસિત છે, તે આત્માઓ ધન્ય છે, કૃતપુણ્ય છે અને તેઓનું જીવિતવ્ય પવિત્ર છે. અરિહંતના નમસ્કારમાં પરોવાઈ ગયેલા ચિત્તવાળાને કદિ આર્તધ્યાન થતું નથી, તેના પરિણામે તેની દુર્ગતિ પણ થતી નથી, કિન્તુ જેમ જેમ તેનું અધિક સ્મરણ થતું જાય છે, તેમ તેમ ભવનો ક્ષય અને પુણ્યની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.”

નમસ્કાર મહાત્મ્યમાં મહાપુરૂષોએ ફરમાવ્યું છે કે-
 નમો અરિહંતાણં ઇતિ સખાક્ષરા મે સંસ ભવાન્ નાશયન્તુ ।
 અર્થ :- નમો અરિહંતાણં એ સાત અક્ષરો સાત ભવોનો નાશ કરનાર છે.
 એવી જ રીતે શ્રી સિંહ તિલક સૂરિ મહારાજાએ મંત્રરાજ રહસ્યમાં કહ્યું છે કે-
 શ્વેત વર્ણના અરિહંતો જીવોના રોગની શાંતિ માટે છે.
 શ્રી અરિહંત દેવોના જ્ઞાનાતિશય ઉપર ઉંડું ચિંતન કરતાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે.
 વચનાતિશય ઉપર ઉંડું ચિંતન કરતાં આપણી વાણીમાં વિશદતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વાણી
 અનેકનું આકર્ષણ કરનાર બને છે.
 પૂજાતિશય ઉપર ઉંડું ચિંતન કરતાં આપણે પોતે સન્માનને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ અને લોક પ્રિયતામાં
 વધારો થાય છે.
 અપાયાપગમાતિશય ઉપર ઉંડું ચિંતન કરતાં જે કોઈ આપત્તિ આવેલી હોય તે દૂર થાય છે અને
 આપત્તિ આવવાના ભણકારા વાગતા હોય તો તે વિચારો અને આવનારી આપત્તિઓ અવશ્ય દૂર થાય છે.
 જલ તત્વનો ગુણ (પ્રધાન ગુણ) નિર્મળતા છે. તે નિર્મળતાના પ્રતિક રૂપે અરિહંત પદનું ધ્યાન
 કહેલું છે.

અરિહંત મહારાજના બાર ગુણો

અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિઃ, દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।

ભામંડલં દુંદુભિરાતપત્રં, સત્પ્રાતિહાર્યાણિ નિનેશ્વરાણામ્ ॥૧॥

ભાવાર્થ :-અશોક વૃક્ષ ૧, દેવોએ કરેલી પુષ્પોની વૃષ્ટિ ૨, દિવ્યધ્વનિ ૩, ચામર ૪, સિંહાસન ૫,
 ભામંડલ ૬, દેવદુંદુભિ ૭, છત્ર ૮ એ આઠ જિનેશ્વર મહારાજના શ્રેષ્ઠ પ્રાતિહાર્યો છે.

૯. અરિહંતના ૧૨ ગુણ

શ્રી અરિહંત પ્રભુના બાર ગુણ છે, તેમાંના આઠ પ્રાતિહાર્ય કહેવાય છે અને ચાર અતિશય કહેવાય
 છે.

પ્રાતિહાર્ય એટલે જે પ્રતિહારી (દરવાજાના રખેવાલ) તરીકે પ્રભુ પાસે રહે છે તે તે નીચે પ્રમાણે:-

અશોકારખ્યં વૃક્ષં સુરવિરચિતં પુષ્પનિકરં
 ધ્વનિ દિવ્યં શ્રવ્યં રુચિરચમરા વાસનવરમ્ ।

વપુર્માસ ભારં સમધુરસ્વં દુંદુભિમથ
 પ્રભોઃ પ્રેક્ષ્યચ્છત્ર, ત્રયમધિમનઃ કસ્ય ન મુદે ॥

અર્થ :- ૧. અશોકવૃક્ષ, ૨. દેવોએ રચેલો પુષ્પનો સમૂહ, ૩. શ્રવણ કરવા યોગ્ય ધ્વનિ, ૪. મનોહર
 ચામરચુગલ, ૫. ઉત્તમ આસન, ૬. ભામંડલ, ૭. મધુર અવાજ કરનાર દુંદુભિ વાજુંત્ર અને ૮. ત્રણ છત્ર.
 આવી રીતે પ્રભુના અષ્ટ પ્રાતિહાર્યને જોઈ કોના મનમાં હર્ષ ન થાય ?

(૧) અશોક વૃક્ષ ભગવાનના મસ્તકના ઉપર દેવતાઓએ રચેલો, ભગવાનથી બારગણો ઊંચો
 હોય છે. તેમાં આ હુંડાવસર્પિણી કાળમાં પ્રથમ આદિનાથના મસ્તક ઉપર ત્રણ ગાઉનો અશોક વૃક્ષ દેવાએ
 કર્યો હતો, કારણ કે ભગવાનની પાંચસો ધનુષ્યની કાયા હતી, પરંતુ શ્રી અજિતનાથજીથી શ્રી પાર્શ્વનાથ
 મહારાજા સુધી બાવીશ તીર્થંકર મહારાજાઓના મસ્તકના ઉપર તેમના દેહ પ્રમાણથી બારગણો ઊંચો

અશોક વૃક્ષ દેવોએ કરેલો હતો. ભગવાન મહાવીર રાજાના મસ્તક ઉપર બ્રીશ ધનુષ્ય ઊંચો અશોક વૃક્ષ દેવોએ કરેલો હતો. ભગવાનની સાત હાથની કાયા, તેને બાર ગુણવાથી એકવીશ ધનુષ્ય થયા, અને જે શાલ વૃક્ષના નીચે ભગવાનને કેવલજ્ઞાન થયું હતું તે અગ્યાર ધનુષ્યનું હોવાથી ઉપરના એકવીશ અને અગ્યાર મળવાથી બ્રીશ ધનુષ્ય થયા, તેથી મહાવીર મહારાજાના મસ્તકના ઉપર બારગણો બ્રીશ ધનુષ્યપ્રમાણ અશોક વૃક્ષ હતો.

(૨) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ :- દેવતાઓ એક યોજન ભૂમિમાં, ચારે બાજુ, પંચવર્ણ સચિત્ત પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરે છે.

શંકા - સમવસરણમાં દેવોએ કરેલી પુષ્પની વૃષ્ટિ સચિત્ત છે. કે અચિત્ત ?

સમાધાન - પ્રાયઃ કરી જલસ્થલરૂપ સચિત્ત હોય છે. શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રમાં ચોત્રીશ અતિશયના અધિકારમાં કહ્યું છે કે-જલ સ્થલ સંબંધી પાંચ પ્રકારના સચિત્ત પુષ્પોની વૃષ્ટિ ટીંચણ પ્રમાણ, નીચે બિંટ રહેલાની, દેવતાઓ કરે છે.

પ્રવચનસારોદ્ધારમાં ઓગણચાલીશમા દ્વારમાં પણ વિશેષે કરીને કહેલ છે કે-દેવતાઓ સમવસરણને વિષે એક યોજન પ્રમાણ ભૂમિમાં, નીચે બિંટવાળા, પાંચ પ્રકારના સચિત્ત પુષ્પોની ટીંચણ પ્રમાણ વૃષ્ટિ કરે છે. આ ઉપરથી તે પુષ્પો સચિત્ત હોય છે તેવી સંભાવના થાય છે.

શંકા - જીવદ્યારસિક સાધુ, સાધ્વીઓ તે પુષ્પોના ઉપર કેવી રીતે ચાલી શકે ? કારણ કે, સચિત્તનું મર્દન જીવદ્યાતના હેતુભૂત છે.

સમાધાન - કોઈક કહે છે કે તે પુષ્પવૃષ્ટિ દેવતાએ કરેલી છે માટે સચિત્ત નથી. કિંતુ અચિત્ત છે. બોજાઓ કહે છે કે - નહિ, તે વાત સત્ય નથી. દેવતાએ કરેલ છતાં પણ તે પુષ્પોની વૃષ્ટિ સચિત્ત જ છે.

અન્ય કહે છે કે- જ્યાં જ્યાં પુષ્પો હોય છે ત્યાં ત્યાં સાધુ સાધ્વીઓ ચાલતા નથી.

અપર કહે છે કે - નહિ, સર્વ જગ્યાએ પુષ્પો છે. પરંતુ કારણ વિના મુનિઓ પોતાના સ્થાનથી ઊભા થતા જ નથી.

ગીતાર્થ મહારાજા ફેંસલો આપે છે કે-મંદર, મોગરો, માલતી, મચકુંદ, ગુલાબ વિગેરે પાંચ પ્રકારના સચિત્ત સુગંધી પુષ્પોની દેવતાઓ સમવસરણમાં જાનુપ્રમાણ વૃષ્ટિ કરે છે. તે સચિત્ત પુષ્પો જ છે, પરંતુ સમવસરણમાં વિદ્યમાન જીવોથી, ગમનાગમનમાં ચંપાયા છતાં પણ તે જીવો મરતા નથી, કિલામણા પામતા નથી, પરંતુ તીર્થંકર મહારાજાના અતિશયથી ઊલટા વધારે પ્રફુલ્લિત થઈ, મહાઆનંદ પામે છે, માટે જલસ્થલ સંબંધી તે પુષ્પોની વૃષ્ટિ સચિત્ત જ છે.

(૩) દિવ્યધ્વનિ :- ભગવાન જ્યારે દેશના આપે છે ત્યારે ભગવાનની વાણીનો માલકોષ રાગ દેવતાઓ વીણાવડે પૂરે છે, તેથી ભગવાનની વાણીનો ધ્વનિ દિવ્ય શોભે છે.

શંકા - રાગો તો ઘણાં છે. છતાં દરેક ભગવાન માલકોષ રાગથી દેશના કેમ આપે છે ? બીજા રાગમાં દેશના કેમ આપતા નથી ?

સમાધાન - કેટલાયેક રાગોના ગુણો રાગ પ્રમાણે જ હોય છે, તેથી તે રાગો ગાવા બોલવા જ જોઈએ. જુઓ.

૧) ભૈરવરાગ. આ રાગનો ગુણ ભમાવવાનો છે. આ રાગ બરાબર કોઈને ગાતા આવડતો હોય અને ઘાણી ઉપર બેસી યથાર્થ ભૈરવીરાગ કોઈ ગાતો હોય તો, વિના બળદે ઘાણી તેની મેળે જ ફરવા માંડે છે, તે ભૈરવી રાગનો ગુણ છે.

૨) મલ્હારરાગ. આ રાગ જો બરાબર ગાનારો હોય તો ચોમાસાની ઋતુ વિના પણ મલ્હાર રાગના ગાવાથી તત્કાળ આકાશમાંથી જળની વૃષ્ટિ થાય છે.

૩) હિંડોળારાગ. આ રાગ બરાબર ગાતા આવડનાર માણસ હિંડોળા ઉપર બેસી ગાય તો, હિંચકો નાખ્યા વગર પણ હિંડોળો આપમેળે ચાલવા માંડે છે.

૪) દીપકરાગ. આ રાગને યથાસ્થિત જાણનાર માણસ તેલનું કોડીયું ભરી, અંદર વાટ મૂકી, જો દીપકરાગ ગાય તો અગ્નિ વિના તે રાગના પ્રતાપે દીવાની જ્યોત પ્રગટ થાય છે.

૫) શ્રીરાગ. આ રાગ જો બરાબર ગાતા આવડતો હોય તો ગાતાની સાથે જ આકાશમાંથી લક્ષ્મીની વૃષ્ટિ થાય છે.

૬) માલકોષ. આ રાગ જો બરાબર ગાતા આવડતો હોય તો પાસે પડેલો પથ્થર પણ ગાનના સાથેજ પોયો રૂ જેવો, માખણના પિંડ જેવો બની જાય છે.

તીર્થંકર મહારાજને તો જીવોને બોધ કરવા સિવાય બીજી કોઈ ઘરૂણા રહેતી નથી, તેથી માલકોષ રાગમાં દેશના આપવાથી ભવ્ય જીવોના હૃદય માખણ જેવા પોચા થઈ જવાથી કોઈક દીક્ષા, કોઈક દેશવિરતિ, કોઈક સમક્ષિતદ્રષ્ટિપણું. વિગેરે અંગીકાર કરે છે, તે જ કારણથી પરમાત્મા માલકોષ રાગથી દેશના આપે છે અને દેવતાઓ ભગવાનનો રાગ વીણાથી પૂરવાથી, સાકર, શેલડી, દ્રાક્ષ, કેરીથી પણ લાખોગણી મીઠી ભગવાનની વાણી સાંભળી ભવ્ય જીવોના હૃદય વૈરાગ્યથી વાસિત બની જાય છે. આ છ રાગો બહુ જ પ્રશસ્ત કહેલા છે. તેમાં માલકોષ વિશેષ પ્રશસ્ત છે.

(૪) ચામર સુવર્ણની દાંડીમાં રત્નો જડેલા એવા ઉજ્જવલ ચાર જોડી ચામરોવડે દેવતાઓ ચારે દિશામાં ભગવાનને વીંજે છે.

(૫) રત્નજડિત આસન-સિંહાસન, દેવતાઓ સમવસરણને વિષે ભગવાનને બેસવા માટે, રત્નજડિત પાદપીઠ સહિત, સુવર્ણ મય દિવ્ય સિંહાસન બનાવે છે. પ્રભુ પૂર્વ તરફ મુખ કરી તે સિંહાસન ઉપર બેસી ભવ્ય જીવોને ધર્મદેશના આપે છે.

(૬) ભામંડલ - શરદ ઋતુના સૂર્યના કિરણ જેવું દિવ્ય ભામંડલ દેવતાઓ ભગવાનની પાછળ બનાવે છે. તેથી પ્રભુની પ્રભાની કાંતિ ભામંડલમાં સંક્રમણ થવાથી તમામ જીવો પ્રભુના દિવ્યરૂપને જોઈ શકે છે. જો ભામંડલ ન હોય તો ભગવાનનું રૂપ અનંતગણું મનહર હોવાથી જેમ સૂર્યના સન્મુખ કોઈથી ન જોવાય તેમ પ્રભુ સન્મુખ જોઈ શકાય નહિ, કારણ કે પ્રભુનું રૂપ અનંતગણું છે.

(૭) દુંદુભિ - દેવતાઓ આકાશમાં દુંદુભિ વગાડી જગતના જીવોને જણાવે છે કે પ્રમાદને ત્યાગ કરી ભગવાનની વાણીને સેવો.

(૮) છત્ર - દરેક બાજુએ ત્રણ છત્રો, એમ ચારે દિશાએ મળીને બાર છત્રો પ્રભુના મસ્તક ઉપર હોય છે.

અતિશય એટલે ઉત્કૃષ્ટતા આ મૂલ ચાર છે.

૧. અપાયાપગમાતિશય - (અપાય = ઉપદ્રવ અને અપગમ = નાશ) આ બે પ્રકારનાં છે:-

અ-સ્વાશ્રયી-એટલે પોતાના સંબંધમાં અપાય એટલે ઉપદ્રવનો દ્રવ્યથી અને ભાવથી નાશ કર્યો છે તે.

દ્રવ્ય ઉપદ્રવ-સર્વ રોગો.

ભાવ ઉપદ્રવ-અંતરંગ એવાં અટાર ભૂષણ :

અંતરાયાદાન લાભવીર્યભોગોપભોગનાઃ ।

હાસો રત્યરતિ મીર્તિ, જુગુપ્સા શોક એવ ચ ॥

કામો મિથ્યાત્વમશાનં નિદ્રા ચાવિરતિસ્તથા ।

રાગદ્વેષૌ ચ તૌ દોષૌ તેષાસપ્તાદશાપ્યમી ॥

(૧) દાનાંતરાય, (૨) લાભાંતરાય, (૩) વીર્યાંતરાય, (૪) ભોગાંતરાય, (૫) ઉપભોગાંતરાય, (૬) હાસ્ય, (૭) રતિ, (૮) અરતિ, (૯) ભય, (૧૦) શોક, (૧૧) જુગુપ્સા = નિંદા, (૧૨) કામ, (૧૩)

મિથ્યાત્વ, (૧૪) અજ્ઞાન, (૧૫) નિદ્રા, (૧૬) અવિરતિ, (૧૭) રાગ, (૧૮) દ્વેષ.

આ રીતે સ્વાશ્રયી અપાયાપગમ અતિશય.

બ. પરાશ્રયી અપાયાપગમ અતિશય - કે જેથી પારકાના ઉપદ્રવ નાશ પામે; એટલે જ્યાં ભગવાન્ વિચરે ત્યાં દરેક દિશામાં મલીને સવાસો જોજન સુધીમાં પ્રાયઃ રોગ, મરકી, વૈર, અતિવૃષ્ટિ, દુકાળ, વગેરે થાય નહિ.

(૯) અપાયાપગમાતિશય - સ્વઆશ્રિત અદાર દોષ રહિત, પરઆશ્રી પ્રભુ વિહાર કરે તે જગ્યાએથી, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ પશ્ચિમ, અગ્નિ, ઇશાન, વાયવ્ય અને નૈરૂત્ય, ઊંચે તથા નીચે, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, રોગ, શોક, ભય, સ્વચક્ર, પરચક્ર, દુર્ભિક્ષ, ડમરાદિક, સવાસો યોજનમાં હોય નહિ.

૨. જ્ઞાનાતિશય - જેનાથી ભગવાન્ લોકાલોકનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારે જાણે છે તે, કારણ કે તેમને કેવલજ્ઞાન છે તેથી કાંઈ પણ તેમને જાણ બહાર રહી શકાતું નથી.

૩. પૂજાતિશય - જેનાથી શ્રી તીર્થંકર સર્વ પૂજ્ય છે, એટલે ભગવંતની પૂજા રાજા, બલદેવાદિ, દેવતા-ઇંદ્ર આદિ કરે છે, અગર કરવાની અભિલાષા રાખે છે તે.

૪. વચનાતિશય - જેનાથી શ્રી તીર્થંકરની વાણી દેવ, મનુષ્ય, અને તિર્યચને પોતપોતાની ભાષામાં સમજાય છે તે; કારણ કે તેમની વાણી સંસ્કારાદિ ગુણવાળી છે. આ વાણી ૩૫ ગુણો સહિત છે.

તે ગુણો ‘શ્રી જિનદેવદર્શન’ વગેરે પુસ્તકમાંથી જોઈ લેવા.

આવી રીતે આઠ પ્રતિહાર્ય અને ચાર અતિશય મળી બાર શ્રી અરિહંત ભગવાન્ના ગુણ થયા. હવે સિદ્ધ ભગવાન્ વિષે બોલીશું.

(૧૦) જ્ઞાનાતિશય - ભગવાન કેવલજ્ઞાનથી લોકાલોકના સ્વરૂપને જાણનારા હોય.

(૧૧) પૂજાતિશય - વાસુદેવ, બલદેવ, ચક્રવર્તી ચાર નિકાયના દેવો ત્રણ જગતના જીવો પ્રભુને પૂજવાની અભિલાષા કરે.

(૧૨) વચનાતિશય - ભગવાનની વાણી દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચોને, ભીલના ‘સરો’ ના કથન મુજબ દરેકને સમજાય છે.

એક મિલ્લને ત્રણ સ્ત્રીયો હતી. એકદા વગડામાં મિલ્લને એક સ્ત્રીએ કહ્યું કે હે સ્વામિન્ ! ભૂખ લાગી છે, ખાવાનું આપો. બીજીએ કહ્યું તૃષા લાગી છે પાણી દે, ત્રીજીએ કહ્યું સાંઝ ગાન કર, આ ત્રણેને ભીલે ‘સરો નિત્ય’ એક જ શબ્દમાં જુદીજુદી રીતે સમજાવી દીધી. ખાવાનું માગનારીને સરો નિત્ય બાણ નથી, તેથી કેવી રીતે જીવને માર્યા વિના તને ખાવા આપું, બીજીને કહ્યું કે સરો નિત્ય, સરોવર નથી, ક્યાંથી પાણી લાવીને પાઉં, ત્રીજીને કહ્યું કે સરો નિત્ય. મારો કંઠ સારો નથી, કેવી રીતે ગાઉં ? જ્યારે અજ્ઞાનો મિલ્લ જેવો માણસ પણ જંગલમાં પોતાની સ્ત્રીયોને એક જ શબ્દથી સમજાવે છે ત્યારે અનંતગુણી તીર્થંકર મહારાજા પોતાના એક જ શબ્દથી દેવ, મનુષ્ય, મિલ્લો અને તિર્યચોને સમજાવે તેમાં આશ્ચર્ય શું હતું ? આ બાબતમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ, ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા પોતાના બનાવેલ કાવ્યાનુશાસનગ્રંથની સ્વોપજ્ઞ અલંકારચુડામણિ નામની ટીકાઓ કહે છે કે-

દેવાદૈર્વી નગનારી, શવગશ્વાપિશાવરી,

તિર્યચોપિતર્યિચિચ, મેનિરે ભગવદ્ગિરમ ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :- દેવો દેવી ભાષામાં, મનુષ્યો મનુષ્યની ભાષામાં, મિલ્લાદિક મિલ્લની ભાષામાં, તિર્યચો તિર્યચની ભાષામાં ભગવાનની વાણીને એક જ વખતે સમજી શકે છે. આ પ્રમાણે અરિહંત મહારાજાના બાર ગુણો કહ્યા.

અરિહંત દેવના યોગીશ અતિશયો

૧. રોગ રહિત, સુગંધયુક્ત, અદ્ભૂત રૂપ સહિત શરીર હોય.
૨. રુધિર, માંસ, ગાયના દૂધ જેવું, સુગંધયુક્ત શરીર હોય.
૩. ચર્મચક્ષુવાળા આહાર નિહાર, દેખી શકે નહિ.
૪. શ્વાસોશ્વાસ કમલના જેવો સરસ સુગંધવાળો હોય. એ ઉપરના ચાર અતિશય સહજથી જન્મની સાથે જ હોય.
૫. એક યોજન ભૂમિમાં ત્રણ લોકના લોકો સમાય તેવું સમવસરણ હોય.
૬. તમામ જીવો પોતપોતાની ભાષામાં સમજે તેવી વાણી હોય.
૭. પ્રભુ વિચરે તેની આસપાસ પચીશ યોજન સુધી રોગાદિક ઉપદ્રવની શાંતિ રહે, રોગાદિક કાંઈપણ હોય નહિ.
૮. વૈરભાવની શાંતિ રહે.
૯. દુર્ભિક્ષ-દુષ્કાળ ટળે.
૧૦. સ્વચક્ર, પરચક્રનો ભય ન હોય.
૧૧. મરકી ન હોય.
૧૨. ઇતિ, વિનાશ કરનારા, જીવજંતુઓની ઉત્પત્તિ ન હોય.
૧૩. અતિવૃષ્ટિ ન હોય.
૧૪. અનાવૃષ્ટિ ન હોય.
૧૫. પ્રભુની પાછળ તેજસ્વી ભામંડલ હોય. એ ઉપરના અગ્યાર અતિશયો ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી થાય છે.
૧૬. મણિ રત્નમય સિંહાસન સહચારી હોય.
૧૭. ભગવાનના મસ્તક ઉપર ત્રણ છત્ર હોય.
૧૮. સદા આગળ ચાલનાર ઇંદ્રધ્વજ હોય.
૧૯. શ્વેત ચામરોની ચાર જોડો અણવિંજાય વિંજાય.
૨૦. ધર્મચક્ર આકાશમાર્ગે આગળ ચાલે.
૨૧. પ્રભુથી બારગણો ઊંચો અશોકવૃક્ષ સમવસરણ ઉપર છાયા કરતો રહેલો હોય.
૨૨. ચતુર્મુખે શોભતા પ્રભુ દેશના આપે.
૨૩. મણિ, કનક, રૂપામય ત્રણ ગઢ હોય.
૨૪. સુરસંચારિત નવકમલો પર ભગવાન ચાલે.
૨૫. કાંટાઓ અઘોમુખા થઈ જાય.
૨૬. સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી કેશ અને નખો વધે નહિ.
૨૭. પાંચે ઇન્દ્રિયોના અર્થો મનોજ્ઞ હોય.
૨૮. સર્વ ઋતુઓ, સુખદાયક, સમકાળે ફળનારી હોય.
૨૯. સુગંધી પાણીની વૃષ્ટિ કરેલી હોય.
૩૦. સમવસરણમાં દેવતાએ વૃષ્ટિ કરેલા ઊંધા ડીંટવાળા, પંચવર્ણ, પંચ પ્રકારના સુગંધી પુષ્પો, જાનું પ્રમાણ પથરાયેલા હોય.
૩૧. સમગ્ર પક્ષિયો, ભગવાનને પ્રદક્ષિણા દઈને ફરે.
૩૨. વાયુ સાનુકુલ હોય.
૩૩. સર્વ વૃક્ષો નીચા નમીને ભગવાનને પ્રણામ કરે.

૩૪. આકાશમાં દેવતાઓ દેવદુદ્ધમિનો નાદ કરે.
એ ઓગણીશ અતિશયો દેવોના કરેલા હોય છે.

અરિહંત દેવના પાંત્રીશ વાણી ગુણો

૧. જે સ્થાને જે ભાષા બોલાતી હોય તે અર્ધમાગધી બોલે.
૨. ઊંચે સ્વરે દેશના આપવાથી, એક યોજન ભૂમિ પ્રમાણ સમવસરણમાં બેઠેલા તમામ લોકો સાંભળે, તેમ બોલે.
૩. ગ્રામિક તુચ્છ નહિ, પરંતુ પ્રૌઢ ભાષા બોલે.
૪. મેઘની પેઠે ગર્જરવ સહિત ગંભીર વાણી બોલે.
૫. શબ્દો પેત એટલે પડઘા સહિત વાણી બોલે અને સાંભળનારા, છૂટા છૂટા શબ્દો સાંભળે.
૬. સાંભળનારને સંતોષકારક, માનસહિત સરલતાયુક્ત બોલે.
૭. સાંભળનારા દરેક પોતપોતાને આશ્રી કહે છે એમ જાણે.
૮. પુષ્ટ વિસ્તાર અર્થ સહિત બોલે.
૯. પૂર્વાપર અવિરોધ, એટલે સરખો મળતો અર્થ બોલે.
૧૦. મોટાઘના વચનો બોલે, જેથી સાંભળનારા એમ કહે કે એ તો મોટા પુરુષો જ બોલે, તથા અભિમત સિદ્ધાંતોક્ત બોલે.
૧૧. એવું સ્પષ્ટ બોલે કે કોઈ સાંભળનારને સંદેહ રહે નહિ.
૧૨. પ્રભુ જે અર્થનું વ્યાખ્યાન કરે, તેને કોઈ દૂષણ આપી શકે નહિ.
૧૩. ઘણો કઠણ સૂક્ષ્મ વિષય પણ, સાંભળનારના હૃદયમાં તુરત પરિણમે તેમ બોલે.
૧૪. પ્રસ્તાવને ઉચિત બોલે, અને મળતો અર્થ આવે તેમ વૃદ્ધવાદીના પેઠે બોલે.
૧૫. પ્રભુને જે વાત કહેવાની ઇચ્છા હોય તે સિદ્ધાંતોક્ત બોલે.
૧૬. વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન, અને અધિકાર સહિત બોલે.
૧૭. પદરચના, અપેક્ષા લઈને બોલે.
૧૮. નવતત્ત્વ, અને છ દ્રવ્યની પટ્ટતા બોલવામાં હોય તેમ બોલે.
૧૯. સ્નિગ્ધ, મધુર બોલે.
૨૦. પરમર્મ ન જણાય તેમ ચતુરાઈથી બોલે.
૨૧. ધર્મ અર્થ પ્રતિબદ્ધ બોલે.
૨૨. ઉદારપણે દીપક જેવો પ્રકાશ કરી અર્થ બોલે.
૨૩. જેને વિષે પરિનિંદા અને પોતાની પ્રશંસા ન દેખાય તેમ બોલે.
૨૪. જે બોલવાથી લોકોને એવો ભાસ થાય કે એ સર્વજ્ઞ છે, એમ બોલે.
૨૫. વ્યાકરણ સહિત બોલે.
૨૬. આશ્ચર્યકારી બોલે.
૨૭. સ્વસ્થ ચિત્તે ધીરતા સહિત બોલે.
૨૮. વિલંબ રહિત બોલે.
૨૯. મનની ભ્રાંતિ રહિત બોલે.
૩૦. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, પોતાની ભાષામાં સમજે તેમ બોલે.
૩૧. શિષ્યોને જેમ વિશેષ બુદ્ધિ ઉપજવાપણું થાય તેમ બોલે.
૩૨. પદના અર્થને અનેકપણે વિશેષ આરોપણ કરી બોલે.

૩૩. સત્ત્વ પ્રધાનપણે એટલે સાહસિક પણે બોલે.
 ૩૪. પુનરુક્તિ દોષ રહિત બોલે.
 ૩૫. સાંભળનારને ખેદ ન ઉપજે તેમ બોલે.

અરિહંત પદનું વિશેષ આખ્યાન :

(૧) ‘અરહ્યદ્ભ્યઃ ।’ જેમને ‘રહ’ એટલે એકાન્ત રૂપ સ્થાન તથા અંતર એટલે ગિરિગુફાદિનો મધ્ય ભાગ પ્રચ્છન્ન નથી. સર્વવેદી હોવાથી સમસ્ત વસ્તુસમૂહ, તેના પર અપર ભાગ ઘટ્યાદિ પ્રગટ છે તે અરિહંત છે.

(૨) ‘અરહંતા ।’ એ શબ્દના નિરુક્તિ પદભંજનવશાત્ નીચે મુજબ અનેક અર્થો નીકળે છે.

(અ) ‘અત્યર્થ રાજન્તે ।’ સમવસરણાદિ બાહ્ય લક્ષ્મી અને સદ્જ્ઞાનાદિ આંતર લક્ષ્મી વડે જેઓ અત્યંત શોભે છે.

(ર) ‘રાન્તિ સદર્શનાદિ’ સમ્યગ્દર્શનાદિ જેઓ આપે છે.

(હ) ‘હન્તિ મોહાદીન્ ।’ મોહાદિને જેઓ હણે છે.

(હા) ‘ગચ્છન્તિ ભવ્યોપકૃત્યૈ ગ્રામાનુગ્રામં ।’ ભવ્ય જીવોના ઉપકાર માટે જેઓ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરે છે.

(ત) ‘તન્વન્તિ ધર્મદેશનાં ।’ ભવ્યજીવોના બોધ માટે જેઓ નિરંતર ધર્મદેશના આપે છે.

(તા) ‘તાયંતે તારયન્તિ વા સર્વજીવાન્ ।’ જેઓ મોહાદિ શત્રુઓથી સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરે છે, અથવા સર્વ જીવોને જેઓ ભવસમુદ્રથી તારે છે.

(૩) ‘અરહ્યદ્ભ્યઃ ।’ ક્વચિદપિ આસક્તિમ ગચ્છદ્ભ્યઃ ‘રહ ગતૌ ઇતિ વચનાત્ ।’ પ્રકૃષ્ટ રાગાદિના હેતુભૂત મનોજ્ઞ-અમનોજ્ઞ વિષયોનો સંપર્ક થવા છતાં કોઈ પણ સ્થળે આસક્તિ નહીં ધારણ કરનારા-ક્ષીણરાગ અને ક્ષીણમોહ.

(૪) ‘અરહ્યદ્ભ્યઃ’ ‘આત્મસ્વભાવમત્યજદ્ભ્યઃ રહ ત્યાગે ઇતિ વચનાત્ ।’ સિદ્ધિ ગતિને વિષે જ્ઞાનાદિ આત્મસ્વભાવને નહીં છોડનારા-અનંત જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણોને ધારણ કરનારા.

(૫) ‘અરહ્યદ્ભ્યઃ ।’ ‘ભવમધ્યેડતિષ્ઠદ્ભ્યઃ, રહ સ્થિતૌ ઇતિ વચનાત્’ સર્વ કર્મ ક્ષય થવાના અનંતર સમયે જ લોકાગ્રે જનાર હોવાથી ભવમાં નહિ રહેનારા.

(૬) ‘અસ્થાંતેભ્યઃ’ રથ શબ્દ સકલ પરિગ્રહના ઉપલક્ષણભૂત છે. અંત એટલે વિનાશ શબ્દ જરાદિના ઉપલક્ષણભૂત છે. જેઓ સકલ પરિગ્રહના ત્યાગી છે તથા જરા મરણાદિને જીતી જનારા છે.

(૭) ‘અરભમાનેભ્યઃ’ રભ એટલે રાભસિક વૃત્તિ આદિથી નિવૃત્ત થયેલા, અતુચ્છ સ્વચ્છતાદિ પરમ વિશુદ્ધ ભાવને વરેલા.

અહીં સુધી ‘અરહંત’ પદના અર્થ લખ્યા હવે ‘અરિહંત’ અને ‘અરુહંત’ પદના કેટલાક અર્થ જણાવે છે.

(૮) ‘અરિહંતત્ત્વમ્’ ઇન્દ્રિય, વિષય, કષાય, પરિપ્રેક્ષ, વેદના, ઉપસર્ગ, રાગ, દ્વેષ અને કર્મ આદિ ભાવ શત્રુઓને હણનારા.

(૯) ‘અરિણા-ધર્મચક્રેણ માંતઃ’ અરિ એટલે ધર્મચક્ર વડે શોભતા. ધર્મચક્ર શબ્દથી ઉપલક્ષિત અન્ય સકલ શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરનારા.

(૧૦) ‘અરુહંતાણં’ સર્વથા બીજ બળી જવા પછી જેમ અંકુર ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ કર્મબીજ બળી જવાથી ભવરૂપી અંકુર જેઓને ઊગતો નથી.

(૧૧) ‘અરુરુપલક્ષિતપીઠાદિ તત્કારણકર્મ્માનાદિભૂતં ચ ધ્વન્તિ’ અરુ શબ્દથી ઉપલક્ષિત

સઘળી પીડાઓ અને તેના કારણભૂત અનાદિ કર્મસંતતિને હણનારા.

(૧૨) ‘અરુવદ્ભ્યઃ’ સંસારમાં હવે જેમને કોઈ રંધનાર-રોકનાર નથી અર્થાત્ ભવનો ત્યાગ કરનારા.

શ્રી અરિહંતની ઉપમાઓ

૧. મહાદેવ - રાગ, દ્રેષ, મોહ સર્વને પરાજય કરવાથી દુનિયામાં ગણાતાં સર્વ દેવ કરતાં મોટા હોવાથી મહાદેવ કહેવાય છે.

૨. વિષ્ણુ - નિર્મળ જ્ઞાન અને દર્શનથી વિશ્વ વ્યાપી સર્વ પદાર્થોને જાણતાં દેખતાં હોવાથી વિષ્ણુ કહેવાય છે.

૩. બ્રહ્મા - નિરૂપમ મોક્ષમાર્ગ સાધવાનો ખરો (સતત) ઉપયોગ હોવાથી બ્રહ્મા કહેવાય છે.

૪. શિવ - શિવ (મોક્ષ) રૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી શિવ કહેવાય.

૫. શંકર - ત્રણેય ભુવનનાં જીવોને શાંતિ કરનાર હોવાથી શંકર કહેવાય છે.

શ્રી અરિહંત દેવનું સ્વરૂપ

તત્યઽરિહંતે ડહારસ-દોસ વિમુક્કે વિસુદ્ધ નાણમએ ।

પયડિયતતે નયસુર-રાએ જ્ઞાએહ નિચ્ચંપિ ॥૯॥

ભાવાર્થ :- હે ભવ્ય જીવો. શ્રી અરિહંતાદિ નવે પદોમાં પ્રથમ પદે રહેલા શ્રી અરિહંત દેવો કે જે અઢારે દેષોથી વિમુક્ત છે. વિશુદ્ધ જ્ઞાનમય છે. તત્વોને પ્રકટ કરનાર છે અને સુરેશ્વરો પણ જેઓની આગળ નમી પડેલા છે તેઓનું તમે હંમેશને માટે પણ ધ્યાન કરો.

આવા ગુણમય શ્રી અરિહંત થનારા આત્માઓ જ આ વિશ્વમાં અન્ય મુક્તિ ગામિ આત્માઓ કરતાં અલ્પ હોય છે. આ પુણ્યાત્માઓની યોગ્યતા જ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે. એ યોગ્યતાના યોગે જ તે આત્માઓ તેવા થઈને શ્રી અરિહંત થાય છે કે જેના યોગે તેઓનું સ્વરૂપ વચનાતીત થઈ જાય છે. તે પુણ્યાત્માઓ માતાના ગર્ભમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન આ ત્રણે જ્ઞાનોને સાથે લઈને જ આવે છે અને એથી તે પુણ્યાત્માઓ પોતાના ચ્યવન-જન્મ-દીક્ષા અને નિર્વાણ કલ્યાણકના સમયને ઘણી જ સારી રીતિએ જાણે છે. તે પુણ્યાત્માઓનાં એ પાંચે પ્રસંગો કલ્યાણક તરીકે ઓળખાય છે. અને તે પાંચે પ્રસંગો બને તે સમયે, ત્રણ લોકમાં ઉદ્યોત થાય છે અને પરમ દુઃખમાં પડેલ નારકીનાં જીવોને પણ સુખ થાય છે. આ પાંચે પ્રસંગો ઇન્દ્રો પોતાના સિંહાસનના કંપવાથી જાણે છે અને તેઓ પણ એ પાંચે પ્રસંગોને ઘણાં જ ઠાઠથી ઉજવે છે અને શ્રી નંદીશ્વર દ્વીપમાં જઈને મહામહોત્સવ કરે છે. આ તારકોનો એકે એક પ્રસંગ જગત્ના જીવોને કોઈ અનેરી જ વિશિષ્ટતાઓનું પ્રદર્શન કરાવે છે અને ભવ્ય જગત્ માટે એક એવું તરવાનું સાધન ધર્મ તીર્થ સ્થાપે છે કે જેની સરસાઈ કરવાને જગતનું એક પણ દર્શન હામ નથી ભીડી શકતું એટલું જ નહિ પણ ઇતર દર્શનોમાં જે કાંઈ કાંઈ સારું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે પણ આ તારકે સ્થાપેલાં ધર્મતીર્થનું જ છે પણ બહારનું નથી. અર્થાત્ સર્વકલ્યાણના પ્રરૂપકો અકલ્યાણકારી માર્ગ માત્રના સ્થાપકો આ તારકો સિવાય અન્ય કોઈ પણ આત્માઓ છે જ નહિ, એ એક સુનિશ્ચિત વાત છે.

શ્રી નમો અરિહંતાણં પદનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં ઉપકાર બુદ્ધિનો ગુણ પેદા થતો જાય છે. જેમ જેમ એ પદનું ધ્યાન જીવ વારંવાર કરતો જાય અને તે પરિણામ પામતું જાય તેમ તેમ ઉપકાર બુદ્ધિ સહજ રીતે પેદા થતી જાય.

નમો અરિહંતાણં પદથી મોક્ષમાં ગયેલા અનંતા અરિહંતોને નમસ્કાર થાય છે. ભવિષ્યમાં અનંતા

અરિહંતો થશે એઓને પણ નમસ્કાર થાય છે. તથા વર્તમાન કાળમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે વીશ વિહરમાન કેવલી ભગવંતો અરિહંત રૂપે રહેલા છે તેઓને પણ નમસ્કાર થાય છે. તેમજ એક એક લાખ પૂર્વ વર્ષે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વીશ-વીશ તીર્થંકર પરમાત્માઓ સ્થવન પામે છે તેઓને, જન્મ પામેલાને, કુમાર અવસ્થામાં રહેલા, રાજ્યાવસ્થામાં રહેલા શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માઓને નમસ્કાર થાય છે. તેમજ તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીત કરીને નરકમાં ગયેલા (રહેલા) અસંખ્યાતા અરિહંતના આત્માઓને, વૈમાનિક દેવલોકમાં રહેલા, તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીત કરીને રહેલા અસંખ્યાતા અરિહંતના આત્માઓને આ નમો અરિહંતાણં પદથી નમસ્કાર થાય છે.

અંતિમ ઉપદેશ

આ રીતિએ પ્રમાદ પ્રાણીમાત્રનું એકાંતે અહિત કરનાર છે; એજ કારણે ઉપકારીઓ પ્રમાદનો ત્યાગ અને અપ્રમાદમાં ચત્ત કરવાનો ઉપદેશ જોરશોરથી આપે છે. પ્રમાદ ભયંકર હોવાથી તીર્થપતિના આત્માઓ પણ એ શત્રુથી સાવધ રહેતા. એજ કારણે પ્રથમ તીર્થપતિ શ્રી ઋષભદેવ સ્વામિના એક હજાર વર્ષના છદ્મસ્થકાલમાં પ્રમાદકાલ ભેળો કરવામાં આવતાં માત્ર એકજ અહોરાત્ર જેટલો થયો છે અને ચરમ તીર્થપતિ શ્રી વર્ધ્ધમાન સ્વામિના સાડાબાર વરસ અને પંદર દિવસ જેટલા છદ્મસ્થકાલમાં પ્રમાદકાલ ભેળો કરવામાં આવતાં માત્ર એક અંતર્બુદ્ધ જેટલોજ થયો છે. એ તારકો પણ પ્રમાદથી આટલા સાવધ રહે તો બીજાએ કેટલા રહેવું જોઈએ એ ખુબ વિચારો. ઉપકારી મહાપુરુષો પ્રમાદનું કારમું પરિણામ દર્શાવી એના પરિત્યાગનો અને અપ્રમત્ત બનવાને ઉપદેશ આપતાં ફરમાવે છે કે-

“જેસિં તુ પમાણં, ગચ્છઙ્ કાલો નિસ્તથઓ ધમ્મે ।

તે સંસારમણંતં, હિંડતિ પમાયદોસેણં ॥૭॥

તમ્હા સ્વલુ પ્પમાયં, ચઙ્ગણં પંડિણ પુરુસેણં ।

દંસણનાણચરિત્તે, કાયવ્વો અપ્પમાઓ ૩ ॥૧૧॥”

અર્થાત્ - જે આત્માઓનો ધર્મમાં કાલ પ્રમાદના યોગે નિર્થક જાય છે તે આત્માઓ, પ્રમાદના દોષથી અનંતકાલ સુધી સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે : તે કારણથી નિશ્ચયપૂર્વક પંડિત પુરુષે, પ્રમાદને તજીને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમાં અપ્રમાદ કરવો એજ યોગ્ય છે.

પ્રમાદને વશ પડેલા આત્માઓ પ્રમાદના યોગે પોતાનાં ધર્મકાર્યોને આરાધતા નથી પણ નારાજ કરે છે. પ્રમાદવશ આત્માઓ, ધર્મને આરાધવાના કાલમાં ધર્મને નથીજ આરાધી શકતા. એવું એક પણ ધર્મનુષ્ઠાન નથી કે જેની આરાધના પ્રમાદી આત્માઓ સારી રીતિએ કરી શકે, એજ કારણે ઉપકારીઓ ફરમાવે છે કે- ‘પ્રમાદી આત્માઓ, પ્રમાદના પ્રતાપે ધર્મનાં ઉપયોગી કાલને ફોગટ ગુમાવે છે અને એજ હેતુથી પ્રમાદરૂપ દોષથી પ્રમાદવશ પડેલા પામરો અનંતકાલ સુધી આ અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે; તે કારણથી એવા કારમા પ્રમાદના દોષથી બચવા ઇચ્છતા પંડિત પુરુષે, એ કારમા પ્રમાદનો પરિત્યાગ કરી રત્નત્રયીની આરાધનામાં અપ્રમત્ત બનવું જોઈએ.’ પ્રભુશાસનમાં તેજ પંડિતાઈ સાચી મનાય છે કે-જે વિષયાદિક પ્રમાદથી બચાવી આત્માને રત્નત્રયીની આરાધનામાં ઉજમાળ બનાવે છે. પ્રભુશાસનના પ્રેમીઓએ આવી પંડિતાઈ માટે જ પ્રબળ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. જેઓ આથી વિપરીત પંડિતાઈને પ્રચારે છે તેઓ જનતાના ધર્મનો સંહારજ કરે છે. જેઓ પોતાનું અને પરનું હિત કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ પ્રમાદથી બચવું જ જોઈએ.

નમો સિદ્ધાણં

શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.
સિદ્ધનું સ્વરૂપ-આઠ ગુણ

સિદ્ધ-સાધનું જેણે અંતિમ સાધ્ય એવું જે મોક્ષપદ સાધ્યું છે તે સિદ્ધ. વિશેષમાં જે આઠ કર્મથી મુક્ત થઈ મોક્ષમાં બિરાજે છે, જે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત વીર્યાદિ અનંત ગુણોથી પૂર્ણ છે, જે અનંત જ્ઞાન અને અનંત દર્શનવડે લોકલોકનું સ્વરૂપ ક્ષણે ક્ષણે જાણી અને જોઈ રહ્યા છે તે સિદ્ધદેવ છે. તેમની સ્થિતિ સાદિ અને અનંત છે. જ્યારે આઠ કર્મ ખપાવી-નાશ કરી સિદ્ધ દશા મેળવે છે, ત્યારે તેમની તે દશાની શરૂઆત થઈ, માટે તેમની સ્થિતિ સાદિ = શરૂઆતે કરી સહિત, અને મોક્ષમાંથી ચલવાનો ફરી જન્મ લેવાનો અભાવ હોવાથી અનંત કાળ સુધી સિદ્ધના સિદ્ધ રહેવાના એટલે કે તેમની સ્થિતિમાં ફેરફાર અનંત કાલસુધી નહિ થવાનો હોવાથી તેમની સ્થિતિ સિદ્ધપણે અનંત છે. સિદ્ધ આઠ કર્મે રહિત છે, અને આઠ ગુણે કરી સહિત છે. આ આઠ કર્મમાંથી એક એક ખપાવવાથી એક એક સિદ્ધનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. આનું સ્પષ્ટી કરણ નીચે પ્રમાણે છે.

સિદ્ધના આઠ ગુણો

કર્મ	તે કર્મ જવાથી મળતા સિદ્ધના ગુણ.
૧. જ્ઞાનાવરણીય (આવરણ = ઢાંકણ; એટલે જ્ઞાનને ઢાંકનાર)	કેવલ જ્ઞાન-અનંત જ્ઞાન (આથી લોકા-લોકના સ્વરૂપને સમસ્ત પ્રકારે જાણી શકાય છે.)
૨. દર્શનાવરણીય	કેવલ દર્શન-અનંત દર્શન (આથી લોકાલોકના ભાવ સમસ્ત પ્રકારે દેખી શકાય છે.)
૩. અંતરાય	અનંત વીર્ય-બલ. અંતરાય કર્મ જવાથી અનંતદાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય મય થવાય છે.
૪. મોહનીય	અનંત ચારિત્ર-દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ-નિર્મોહ થવાથી અનંતચારિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.
નોંધ - એકથી ચાર કર્મો ઘનઘાતી આત્માના સત્ય સ્વરૂપના સંહારક છે.	
૫. નામ	અરૂપીપણું. નામ કર્મ હોય ત્યાં શરીર હોય, અને શરીર હોય ત્યાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, વર્ણ આદિ હોય તેથી નામ કર્મનો ક્ષય થવાથી અરૂપી ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.
૬. ગોત્ર	અગુરૂલઘુ=ભારીપણું નહિ તેમ હલકાપણું નહિ. ગોત્ર કર્મ ક્ષય થવાથી ઉંચ નીચપણું રહેતું નથી.
૭. વેદનીય	અવ્યાબાધ સુખ = (અ=નહિ+

આથી સુખ દુઃખ
વેદવામાં-સહવામાં
આવે છે.

૮. આયુષ્ય

વ્યાબાધ=પીડા) પીડા વગરનું, નિર્વેદ-
નીય-નિરૂપાધિક અનંત સુખ; કારણકે
આ આનંદમાં સુખદુઃખ હોતું નથી.
અક્ષય સ્થિતિ. આયુષ્ય કર્મનો નાશ
થવાથી સિદ્ધ થવાય છે, અને બીજો
જન્મ થતો નથી, તેથી સિદ્ધની અવસ્થા
સાદિ અનંત છે.

નોટ - પાંચથી આઠ આંકડાવાળાં કર્મો અઘાતી છે, એટલે ઘનઘાતી નથી.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આઠ કર્મ ક્ષય કરવાથી-અપાવવાથી જે આઠ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, તે સિદ્ધના ગુણો છે. આ કર્મ મુખ્ય રીતે આઠ છે, અને બીજી રીતે જોતાં અનેક છે, પણ તે સઘળાનો સમાવેશ ઉક્ત આઠ કર્મોમાં થાય છે; આ આઠને પરિપૂર્ણ જાણતાં અનેક કર્મોની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ, પ્રદેશ વગેરેને ચથાર્થ જાણી શકાય છે.

સિદ્ધ ભગવાનના આઠ ગુણો

- (૧) જ્ઞાનગુણ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ક્ષય થવાથી લોકાલોકનું સ્વરૂપ વિશેષપણે જેનાવડે જાણે તે.
- (૨) દર્શનગુણ-દર્શનાવરણીય કર્મક્ષય થવાથી કેવલ દર્શનની ઉત્પત્તિ થવાથી, લોકોનું સ્વરૂપ સારી રીતે દેખે તે.
- (૩) અવ્યાબાધ સુખ-વેદનીય કર્મ ક્ષય થવાથી સર્વ પ્રકારે બાધા રહિત, નિરૂપાધિક અનંત સુખ ઉત્પન્ન થાય તે.
- (૪) ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મ ક્ષય થવાથી, જે ઉત્પન્ન થયું તે.
- (૫) અક્ષય સ્થિતિ - આયુકર્મનો ક્ષય થવાથી, જે સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તે રૂપ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ રહિત થયા તે.
- (૬) અરૂપી, નામ કર્મક્ષય થવાથી.
- (૭) અગુરુલઘુ - ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થવાથી, હજીવો ભારે તેમજ ઊંચ-નીચપણું તેનામાં નથી તે.
- (૮) વીર્ય - અંતરાયકર્મનો ક્ષય થવાથી તેમને સ્વાભાવિક આત્માનું અનંત બળ હોય છે, જે બળે લોકનું અલોક અને અલોકનું લોક, કરી નાખે, તેવું બળ હોય તે.

એ પ્રકારે સિદ્ધ ભગવાનના આઠ ગુણો કહ્યા.

બીજા પણ સિદ્ધ ભગવાનના એકત્રીશ ગુણો.

૫. સંસ્થાનરહિત.	૩. વેદરહિત.
૫. વર્ણરહિત.	૧. શરીરરહિત.
૨. ગંધરહિત.	૧. સંગરહિત.
૫. રસરહિત.	૧. જન્મરહિત.
૮. ફરસરહિત.	

બીજા પણ એકત્રીશ ગુણો.

- પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી રહિત.
નવ પ્રકારના દર્શનાવરણીય કર્મથી રહિત.

બે પ્રકારના વેદનીય કર્મ રહિત.
 બે પ્રકારના મોહનીય કર્મ રહિત.
 ચાર પ્રકારના આયુ કર્મ રહિત.
 બે પ્રકારના નામકર્મ રહિત.
 બે પ્રકારના ગોત્રકર્મ રહિત.
 પાંચ પ્રકારના અંતરાય કર્મરહિત.

શ્રી સિધ્ધ પરમાત્મા

‘નમસ્કાર’ ની બીજી વસ્તુ શ્રી સિધ્ધ પરમાત્મા છે. ‘સિધ્ધ’ આત્માઓ અનેક પ્રકારના હોય છે. કહ્યું છે કે:-

“કમ્મે શિલ્પે ચ વિજ્ઞા અ, મંતે જોગે ચ આગમે ।

અત્થ-જત્તા-અભિપ્પા, તવે કમ્મવ્સાપ્પ ઇઅ ॥૧૧॥”

“કર્મસિધ્ધ, શિલ્પસિધ્ધ, વિદ્યાસિધ્ધ, મંત્રસિધ્ધ, યોગસિધ્ધ, આગમસિધ્ધ (ચૌદપૂર્વધર), અર્થસિધ્ધ (મમ્મણશેઠ), યાત્રાસિધ્ધ, અભિપ્રાયસિધ્ધ (અભયકુમાર), તપસિધ્ધ (દૃઢપ્રહારી) અને કર્મક્ષયસિધ્ધ એમ અનેક પ્રકારના સિધ્ધ છે.”

તેમાં કર્મસિધ્ધાદિનું અહીં પ્રયોજન નથી. કેવળ કર્મક્ષયસિધ્ધનું જ પ્રયોજન છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મોનું સમૂલ ઉન્મૂલન કરનાર આત્મા ‘કર્મક્ષય-સિધ્ધ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે:-

“દીઠકાલસ્યં જં તુ, કમ્મં સે સિયમદ્વહા ।

સિયં ચંતં તિ સિદ્ધસ, સિધ્ધત્તમુવ નાયઙ ॥૧૧॥”

“દીર્ઘકાળનાં ઉપાર્જન કરેલાં આઠ પ્રકારના કર્મ જેમણે બાળી નાંખ્યા છે, તે આત્મા સિધ્ધપણે પ્રાપ્ત કરે છે.”

અથવા

“ધ્માતં સિતં ચેન પુરાણકર્મ,

યો વા ગતો નિર્વૃત્તિસૌધમૂર્ધ્ન ।

ચ્યાતોડનુશાસ્તા પરિનિષ્ઠતાર્થો,

યઃ સોડસ્તુ સિધ્ધઃ કૃતમંગલો મે ॥૧૧॥”

“બાંધેલ પુરાણ કર્મ જેમણે બાળી નાંખ્યા છે,

અથવા

જેઓ નિર્વૃત્તિરૂપી પ્રાસાદના શિખર ઉપર આરૂઢ થયા છે,

અથવા

જેઓ અનુશાસક તરીકે પ્રસિધ્ધ થયા છે,

અથવા

જેમનાં સઘળાં પ્રયોજનો સિધ્ધ થયાં છે, એવા જે સિધ્ધ પરમાત્માઓ છે, તે મને મંગલભૂત થાઓ.”

શ્રી સિધ્ધોનું લક્ષણ દર્શાવતાં અનન્ત જ્ઞાનિઓ ફરમાવે છે કે-

“અસરીરા નીવઘ્ણા, ડવડત્તા દંસણે અ નાણે અ ।

સાગારમણાગારં, લક્ષણ મેઅં તુ સિધ્ધાણં ॥૧૧॥

કેવલનાણ ડવડત્તા, નાણંતી સવ્વભાવગુણભાવે ।

પાસંતિ સવ્વઓ સલ્લુ, કેવલદિઢ્ઢીહિંડણંતાહિ ॥૧૧॥

નાળંમિ દંસળંમિ અ, ઇત્તો ઇગયરંમિ ડવડત્તા ।

સવ્વસ્સ કેવલિસ્સ, જુગવંદી નત્થિ ડવડોગ્ગા ॥૩૧॥”

“શરીર વિનાના, જીવના પ્રદેશો વડે ઘન, દર્શન અને જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત, તથા સાકારી અને અનાકારી, એ સિદ્ધોનું લક્ષણ છે. (૧) કેવલજ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત હોવાથી સર્વ ભાવોના ગુણપર્યાયને જાણી રહ્યા છે તથા તેને જ અનન્ત એવી કેવળદ્રષ્ટિ વડે જોઈ રહ્યા છે. (૨) પ્રતિસમયે જ્ઞાનોપયોગ યા દર્શનોપયોગમાં ઉપયુક્ત છે (કારણ કે) સર્વ કેવળજ્ઞાની ભગવન્તોને એક સમયે બે ઉપયોગ હોતા નથી.”

શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં વધુમાં જ્ઞાનીપુરૂષો ફરમાવે છે કે-

“અવ્યાબાધપણાન પામેલા સિદ્ધાત્માઓને જે સુખ હોય છે, તે સુખ નથી હોતું મનુષ્યોને કે નથી હોતું સર્વ પ્રકારના દેવોને. સમસ્ત દેવગણના સુખને સર્વ કાળના પ્રદેશો વડે અનન્તગુણું કરવામાં આવે અને તેને અનન્તાનન્ત વર્ગો વડે ગુણવામાં આવે, તો પણ તે મુક્તિસુખની તોલે આવી શકે તેમ નથી. સિદ્ધના એક જીવનું સર્વ કાળનું સુખ એકત્ર કરવામાં આવે અને તેને અનન્ત ભાગો વડે ભાગવામાં આવે, તો પણ સર્વ આકાશપ્રદેશને વિષે સમાઈ શકે નહિ : અર્થાત્-સર્વ આકાશપ્રદેશ કરતાં સિદ્ધના જીવોનું સુખ અનન્તગણું છે.”

જેમ કોઈ ગામડીઓ બહુ પ્રકારના નગરગુણો ને જાણવા છતાં, ઉપમાના અભાવે તેને કહી શકતો નહીં, તેમ સિદ્ધોના સુખની કોઈ ઉપમા નહિ હોવાથી, તેને કહી શકાતું નથી : તો પણ કાંઈક સમજમાં આવે તે ખાતર શાસ્ત્રોમાં ફરમાવ્યું છે કે-

“જેમ કોઈ પુરૂષ સર્વ ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરનાર અમૃતતુલ્ય ભોજનનું ભક્ષણ કરી ક્ષુધાતૃષ્ણથી વિમુક્ત બનેલો અત્યંત તૃપ્તિના સુખને અનુભવે છે, તેમ અતુલ એવા નિર્વાણસુખને પામેલા સિદ્ધાત્માઓ પણ સર્વકાલ માટે તૃપ્ત છે તથા શાશ્વત અને અવ્યાબાધ સુખને પામેલા હોવાથી સદાકાળ સુખી છે.”

શ્રી સિદ્ધાત્માઓ સર્વકર્મથી નિર્મુક્ત થયેલા હોવાથી ‘સિદ્ધ’ છે. અજ્ઞાનનિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગતને વિષે પારકાના ઉપદેશ વિના જીવાદિ તત્ત્વોને જાણનારા હોવાથી ‘બુદ્ધ’ છે : સંસારના અથવા સર્વ પ્રયોજનસમૂહના પારને પામેલા હોવાથી ‘પારગત’ છે : અને અનુક્રમે ચતુર્દશ ગુણસ્થાનક ઉપર આરૂઢ થઈને અથવા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રનું ક્રમપૂર્વક આસેવન કરીને મુક્તિસ્થાનને પામેલા હોવાથી ‘પરમ્પરગત’ છે : કર્મકવચથી ઉન્મુક્ત છે તથા અજર, અમર અને અસંગ છે: અર્થાત્-શ્રી સિદ્ધના આત્માઓ સર્વ દુઃખથી રહિત થયેલા હોય છે, જન્મજરા-મરણાદિનાં બંધનોથી વિમુક્ત બનેલા હોય છે અને સદાકાળ શાશ્વત અને અવ્યાબાધ સુખને અનુભવી રહ્યા હોય છે. એવા સિદ્ધોને કરેલા નમસ્કારનું ફળ દર્શાવતાં પણ નિર્યુક્તિકાર ભગવાન ફરમાવે છે કે-

“સિદ્ધાણ નમુક્કારો, જીવં મોદ્દ ભવસહસ્સાઓ ।

ભાવેણ કીરમાણો, હોદ્દ પુણ વોધિલાભાદ ॥૧॥

સિદ્ધાણ નમુક્કારો, ઘજ્ઞાણં ભવક્લ્લયં કરંતાણં ।

હિઅયં અણુમ્ભુયંતો, વિસોત્તિયાવારઓ હોદ્દ ॥૨॥

સિદ્ધાણ નમુક્કારો, એસ સ્વલુ વજ્ઞિઆ મહત્થોત્તિ ।

જો મરણં મિ ડવગ્ગે, અભિક્કલ્લણં કીરદ્દ બહુસો ॥૩॥

સિદ્ધાણ નમુક્કારો, સવ્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સવ્વેસિં પદ્ધમં હવદ્દ મંગલં ॥૪॥”

“શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માઓને કરેલા નમસ્કાર જીવને હજારો ભવથી મૂકાવે છે. ભાવપૂર્વક કરાતો તે નમસ્કાર વલી બોધિલાભને માટે થાય છે. (૧) શ્રી સિદ્ધોનો નમસ્કાર ધન્યપુરૂષોના ભવનો ક્ષય કરે છે, હૃદયમાં તેનું અનુસ્મરણ કરવાથી દુઃખાનનો નાશ થાય છે. (૨) શ્રી સિદ્ધોને કરેલો નમસ્કાર, ખરેખર,

મહા અર્થવાળો વર્ણવલો છે : જે મરણ વખતે નિરન્તર અને વારંવાર કરવામાં આવે છે. (૩) શ્રી સિદ્ધોનો નમસ્કાર સર્વ પાપનો સર્વથા નાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ છે. (૪)”

પૂ. પરમોપકારી ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા પણ ફરમાવે છે કે-

“નમસ્કાર તે સિદ્ધને, વાસિત જેહનું ચિત્ત,
ઘન્ય તેહ કૃતપુણ્ય તે, જીવિત તાસ પવિત્તઃ
આર્તધ્યાન તસ નવિ હુએ, નવિ હુએ દુર્ગતિવાસ,
ભવક્ષય કરતાંરે સમરતાં, લહિએ સુકૃત અભ્યાસ.૧”

“શ્રી સિદ્ધનમસ્કારથી જેઓનું ચિત્ત વાસિત છે, તે આત્માઓ ઘન્ય, કૃતપુણ્ય અને પવિત્ર જીવનવાળા છે. તે આત્માને આર્તધ્યાન થતું નથી, દુર્ગતિનો વાસ મળતો નથી, ભવનો ક્ષય થાય છે અને વારંવાર સ્મરણ કરવાથી સુકૃતનો અભ્યાસ થાય છે.”

નમસ્કાર મહાત્મ્યમાં મહાપુરૂષ ફરમાવે છે કે :-

નમો સિદ્ધાણં ઇતિ અક્ષર પંચકં જરા મરણાદિ દુઃખાદવદ્ ભ્રાયતામ્ ॥

ભાવાર્થ :- નમો સિદ્ધાણં આ પાંચ અક્ષરો જરા એટલે ઘડપણ અથવા વૃદ્ધાવસ્થા મરણાદિ દુઃખોને વિષે રક્ષણ કરે છે. એટલે કે જીવ જન્મ્યો છે તેથી લાંબુ આયુષ્ય હોય તો વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની જ છે. તે વખતે જે દુઃખ પડે તેમાં આ પદ જીવોને દીન બનાવ્યા વગર સમાધિપૂર્વક દુઃખ વેઠવાની શક્તિ આપી રક્ષણ કરે છે. તેમજ જન્મેલો જીવ અવશ્ય મરણ પામવાનો જ છે તો મરણના દુઃખ વખતે પણ જીવોને દીન બનાવ્યા વગર સમાધિ ભાવ પેદા કરવામાં સહાયભૂત થાય છે માટે રક્ષણ આપનાર છે. પણ એ બીજું પદ આત્મામાં જીવો ધ્યાન ઘરતાં ઘરતાં પરિણામ પમાડતાં જાય તો આ ચીજ બની શકે. એવી જ રીતે આ બીજું પદ પરિણામ પમાડતાં જીવોને આત્માના સુખની આંશિક અનુભૂતિ કરાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. અનુકૂળ પદાર્થોના સુખની ઓળખ દુઃખરૂપ-દુઃખનું ફળ આપનાર તથા દુઃખની પરંપરા વધારનાર- પેદા કરાવનાર રૂપે ઓળખ પેદા કરાવી વાસ્તવિક સુખ દુઃખના લેશ વિનાનું, પરિપૂર્ણ અને આવ્યા પછી નાશ ન પામે એવા સુખની ઇચ્છા પેદા કરાવે અને આંશિક અનુભૂતિ કરાવે છે.

મંત્રરાજ રહસ્યમાં શ્રી સિંહતિલક સૂરિ મહારાજાએ ફરમાવ્યું છે કે-

રક્ત વર્ણના સિદ્ધો એમનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ત્રિલોકનું એટલે ત્રણ લોકનું વશીકરણ કરાવવામાં સહાયભૂત થાય છે.

નવપદના વર્ણનમાં કહ્યું છે કે-

અગ્નિ તત્વનો ગુણ દાહકતા છે.

એટલે જલાવવાનો છે તેના પ્રતિક રૂપે સિદ્ધ પરમાત્માનો રક્ત વર્ણ કહેલો છે.

સિદ્ધપદનું સ્વરૂપ

ખરેખર શ્રી અરિહંતપદની અને શ્રી અરિહંતપદે વિરાજતા શ્રી અરિહંતદેવોની ઉપાસના એ સિદ્ધપદના અર્થે જ છે. શ્રી અરિહંતદેવ જેવા પરમ તારકની ઉપાસના શ્રી સિદ્ધપદ સિવાયના કોઈ બીજા જ ઇરાદે કરવી, એ ભયંકર અજ્ઞાનતા છે. શ્રી સિદ્ધપદની મહતા સમજાવવા માટે શ્રી સિદ્ધપદે વિરાજતા શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માઓનું ધ્યાન ઘરવાનો ઉપદેશ આપતાં ભગવાન શ્રી ગૌતમ સ્વામિજી મહારાજા ફરમાવે છે કે :-

પનરસભેય પસિદ્ધે સિદ્ધે ઘણકમ્મ બંધણ વિમુક્કે ।

સિદ્ધાણંત ચઉક્કે જ્ઞાયહ તમ્મયમણા સયયં ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- હે ભવ્ય જીવો ! તમે તન્મય થઈને જિન-અજિન આદિ પંદર ભેદોથી પ્રસિદ્ધ, આઠ

કર્મોનાં બંધનોથી વિમુક્ત અને સિદ્ધ થયેલ છે અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્યરૂપ અનંત ચતુષ્ટય જેઓને તેવા શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માઓનું નિરંતર ધ્યાન કરો.

આ ઉપરથી સહજમાં ખ્યાલ આવી શકે એમ છે કે- આત્માનું સ્વરૂપ અનંતજ્ઞાનમય, અનંતદર્શનમય, અનંતસુખમય અને અનંતવીર્યમય છે અને તે સ્વરૂપને આરક્ષાદિત કરનાર આત્મા સાથે અનાદિથી વળગેલ ગાઢકર્મ બંધન છે. માટે તે કર્મના બંધનને દૂર કરવામાં જ ઉદ્યમની સાચી સફલતા છે. કારણ કે તેમ કરવામાં જ સાચી સ્વાતંત્રતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યાં સુધી આત્માની સાથે મળીને એકમેક થઈ ગયેલ કર્મને સર્વ પ્રકારે દૂર કરવાનો ઉદ્યમ ન થાય ત્યાં સુધી સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, સંપૂર્ણ સમાનતા અને સંપૂર્ણ તથા શાશ્વત સુખ સિદ્ધ પદ સિવાય બીજે છે જ નહિ. દુનિયામાં તો તે વસ્તુઓનો અંશ પણ નથી.

નમો આચરિયાણાં

આચાર્ય ભગવંતાને નમસ્કાર થાઓ.

શ્રી આચાર્ય ભગવંતો

આચાર્ય ચાર પ્રકારના છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. નામ અને સ્થાપના સુગમ છે. ‘દ્રવ્યાચાર્ય’ શિલ્પાદિ શાસ્ત્રોને શીખવનારા છે અને ‘ભાવાચાર્ય’ પાંચ પ્રકારના આચાર્યનું પાલન કરનારા, કરાવનારા અને ઉપદેશનારા છે. જ્ઞાનાદિ પાંચ પ્રકારના ભાવાચાર્યોમાં ઉપયુક્ત હોવાથી, તેઓ ભાવાચાર્યો કહેવાય છે. એવા ભાવાચાર્યોને કરેલો નમસ્કાર, પૂર્વસંચિત પાપોનો વિનાશ કરનાર થાય છે. ભાવાચાર્ય, એ શ્રી જિનશાસનના આધાર છે, ચતુર્વિધ સંઘને ઉલ્લાસ પમાડનાર છે અને શ્રુતજ્ઞાનના બલે સકલ વસ્તુને પ્રકાશિત કરનારા છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવો મુક્તિમાર્ગ બતાવીને મુક્તિમાં ચાલ્યા જાય છે, ત્યાર બાદ નિર્ગ્રંથપ્રવચનનું ધારણ, પાલન અને પોષણ કરનાર આચાર્ય ભગવંતો જ હોય છે. ભાવાચાર્યો પાષાણમાં પણ અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની જેમ મૂર્ખ શિષ્યોને પણ પંડિત બનાવી દે છે. સૂત્રોમાં ભાવાચાર્યને શ્રી જિનેશ્વર સમાન કહ્યા છે અને તેમની આજ્ઞાનું શ્રી જિનની આજ્ઞાની જેમ પાલન કરવાનું ફરમાન કર્યું છે. ભાવાચાર્યોની આજ્ઞા વિના વિદ્યા કે મંત્ર ફળતા નથી : તેજ વિદ્યા અને મંત્ર તેમની આજ્ઞાથી તત્કાળ ફળે છે. ધર્મોપદેશ આપવામાં જેઓ નિરંતર ઉદ્યત રહે છે તથા સૂરિ, ગણધર, ગણી, ગચ્છધારી, અનૂયાન, પ્રવચનધર, ભટ્ટારક, ભગવાન, મહામુનિ, સદ્ગુરુ, શ્રુતધર, આદિ દીવ્ય નામોને ધારણ કરે છે, તેવા આચાર્યોને કરેલો નમસ્કાર પણ શ્રી અરિહંત અને શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માને કરેલા નમસ્કારની જેમ અચિંત્ય ફળને આપનારો થાય છે.

શ્રી આચાર્યનમસ્કારનું વર્ણન કરતાં શ્રી નિર્યુક્તિકાર ભગવાન ફરમાવે છે કે-

“આચરિયનમુક્કારો, નીવં મોયેઝ ભવસહસ્સાઓ ।

ભાવેણ કીરમાણો, હોઝ પુણ બોહિલાભાણ ॥૧॥

આચરિયનમુક્કારો, ઘન્નાણં ભવક્ષયં કરંતાણં ।

હિઅયં અણુમ્મુયંતો, વિસોત્તિયાવારઓ હોઝ ॥૨॥

આચરિયનમુક્કારો, એસ રાલુ વન્નિઓ મહત્થોત્તિ ।

જો મરણંમિ ઉવગ્ગે, અભિક્ષયણં કીરઝ બહુસો ॥૩॥

આચરિયનમુક્કારો, સવ્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પદ્મં હવઝ મંગલં ॥૪॥”

“શ્રી આચાર્ય ભગવંતોને કરેલો નમસ્કાર જીવને હજારો ભવોથી છોડાવે છે અને ભાવ પૂર્વક કરાતો તે બોધિના લાભને માટે થાય છે.

૧.. આચાર્યનમસ્કાર ધન્યપુરૂષોને ભવનો ક્ષય કરાવનાર થાય છે તથા હૃદયમાં અનુધ્યાન કરાતો તે ચિત્તની વિસ્ત્રોતસિકા ગમનનો નિવારનાર થાય છે. ૨.. આચાર્યનમસ્કાર એ રીતે મહા અર્થવાળો માનેલો છે, કે જે મરણાવસર પ્રાપ્ત થયે છતે નિરન્તર અને વારંવાર કરાય છે. ૩.. આચાર્યનમસ્કાર એ સર્વ પાપનો પ્રણાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલોનું મૂળ છે. ૪..”

આચાર્ય મહારાજના છત્રીશ ગુણો

“પઢિરુવાઝ ચઢદ્વસ, ચંતી આઈ ચ દસવિહો ધમ્મો,
બારસ ચ ભાવળાઓ, સૂરિગુણા હુંતિ છત્તીસં ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ :- પ્રતિરૂપ ૧, તેજસ્વી ૨, યુગપ્રધાન (ઉત્કૃષ્ટ આગમના પારગામી અર્થાત્ સર્વશાસ્ત્રના જાણકાર) ૩, મધુર વચનવાળા ૪, ગંભીર ૫, ધૈર્યવાન્ ૬, ઉપદેશમાં તત્પર અને રૂડા આચારવાળા ૭, સાંભળેલું નહિ ભૂલનારા ૮, સૌમ્ય ૯, સંગ્રહશીલ ૧૦, અભિગ્રહ મતિવાળા ૧૧, વિકથા નહિ કરનાર ૧૨, અચપલ ૧૩, અને પ્રજ્ઞાત હૃદયવાળા ૧૪ એ પ્રતિપાદિક ચૌદ ગુણ.

(૧) ક્ષમા, (૨) આર્જવ, (૩) માર્દવ, (૪) મુક્તિ, (૫) તપ, (૬) સંયમ, (૭) સત્ય, (૮) શૌચ, (૯) અર્કિચન, (૧૦) બ્રહ્મચર્ય -એ ક્ષમાદિક દસ પ્રકારનો યતિધર્મ.

(૧) અનિત્ય, (૨) અશરણ, (૩) સંસાર, (૪) એકત્વ, (૫) અન્યત્વ, (૬) અશુચિ, (૭) આશ્રવ, (૮) સંવર, (૯) નિર્જરા, (૧૦) લોકસ્વરૂપ, (૧૧) બોધિદુર્લભ, (૧૨) અને ધર્મ-એ બાર ભાવના. એ પ્રમાણે આચાર્યના છત્રીશ ગુણ છે.

બીજા પણ આચાર્ય મહારાજના છત્રીશ ગુણો

(૧) પાંચ ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયમાંથી, પોતાને અનુકૂળ હોય, તેના ઉપર રાગ ન કરે, અને પ્રતિકૂળ હોય તેના ઉપર દ્વેષ ન કરે.

નવવિધ મુત્તિ ધારણ કરનાર

- (૧) સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક રહિત સ્થાને રહેનાર.
- (૨) સ્ત્રીની કથા, વાર્તા, સરાગે, પ્રીતિયુક્ત કરે નહિ.
- (૩) જે આસને સ્ત્રી બેઠી હોય તે આસને બ્રહ્મચારી પુરુષ બે ઘડી સુધી ન બેસે. પુરુષને આસને સ્ત્રી પણ ત્રણ પહોર ન બેસે.
- (૪) સ્ત્રીના અંગોપાંગ સરાગે નિરખે નહિ.
- (૫) ભીંત પ્રમુખને આંતરે સ્ત્રી, પુરુષ, બન્ને સૂતા હોય અથવા કામ વિષે વાતો કરતા હોય ત્યાં બેસી રહે નહિ.
- (૬) પૂર્વ અવસ્થામાં સ્ત્રી સાથે કરેલ કામક્રીડાનું સ્મરણ કરે નહિ.
- (૭) સરસ, સ્નિગ્ધ આહાર લે નહિ.
- (૮) નીરસ આહાર પણ અતિ માત્રાએ વજન ઉપર લે નહિ.
- (૯) શરીરની શોભા વિભૂષા કરે નહિ.

ચાર કષાય

ક્રોધાદિક ચાર કષાય, તે ચારિત્રના ઘાતક પરિણામવિશેષ જાણવા, તેનાથી મુક્ત થવું તે.

પાંચ મહાવ્રતો

(૧) પ્રાણાતિપાતવિરમણ-ત્રિકરણ યોગે છકાયના જીવોની રક્ષા કરવી. તે હિંસા કરે, કરાવે, અનુમોદે નહિ.

(૨) મૃષાવાદવિરમણ- ક્રાધ, લોભ, ભય, હાસ્યથી, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ સંબંધી, મન, વચન, કાયાએ કરી અસત્ય બોલે નહિ, બોલાવે નહિ, બોલતાંને ભલો જાણે નહિ.

(૩) અદત્તાદાનવિરમણ-પારકાની કાંઈ પણ વસ્તુ દીધા વિના લે નહિ, લેવરાવે નહિ, લેનારને ભલો જાણે નહિ તથા તીર્થંકર-અદત્ત, ગુરુઅદત્ત, સ્વામીઅદત્ત, લે નહિ, લેવરાવે નહિ, લેનારને ભલો જાણે નહિ.

(૪) મૈથુનવિરમણ-ઔદારિક તે નવ પ્રકારે, મનુષ્ય અને તિર્યચની સ્ત્રીને મન, વચન કાયાએ કરી, સેવે નહિ, સેવરાવે નહિ, સેવતાને ભલો જાણે નહિ, તથા નવ પ્રકારે દેવતાઓની સ્ત્રીને વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જાણવું. એ અઢાર પ્રકારે બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાલન કરે.

(૫) નવવિધ પરિગ્રહ રહિત-ધાતુમાત્ર મૂર્ચ્છારૂપે રાખે નહિ, ધર્મસહાયક, ઔધિક, ચૌદ ઉપકરણ તથા ઔપગ્રહિક જે સંથારો, ઉત્તરપટ્ટો, દાંડો, પ્રમુખ તે ખપ પ્રમાણે રાખે, તે ઉપરાંત ગાંસડી બાંધી, ગૃહસ્થને ઘરે મૂકે નહિ અને તેમાં મૂર્ચ્છા રાખે નહિ.

પાંચ આચાર

(૧) જ્ઞાનાચાર-જ્ઞાનને ભણે-ભણાવે, લખે-લખાવે, ભંડાર કરે-કરાવે, તેના ઉપર રાગ કરે.

(૨) દર્શનાચાર-સમ્યક્ત્વ પાળે, બીજાને પમાડે, પમાડેલાને યુક્તિથી સ્થિર કરે.

(૩) ચારિત્રાચાર-ચારિત્ર પાળે, પળાવે, પાળતાને અનુમોદે.

(૪) તપાચાર-બાર ભેદે તપ કરે; કરાવે, કરતાને અનુમોદે.

(૫) વીર્યાતરાય-ધર્મ અનુષ્ઠાનને વિષે બળવીર્ય ફોરવે ઘટ્યાદિ.

પાંચ સમિતિ

(૧) ઇર્યાસમિતિ-દ્યુંસર પ્રમાણ દ્રષ્ટિ રાખી, બધી દિશાએ જોતો-ઉપયોગ રાખતો ચાલે.

(૨) ભાષાસમિતિ-સાવધ વચન બોલે નહિ, નિરવધ વચન બોલે.

(૩) એષણાસમિતિ-આધાકર્માદિક બેંતાલીશ દોષ રહિત, ઇંગાલાદિક પાંચ દોષ માંડલીના ટાળે.

(૪) આદાનભંડનિક્ષેપણાસમિતિ-દ્રષ્ટિએ જોઈ, પૂંજી, પ્રમાર્જી પાત્રા પ્રમુખ લે મૂકે.

(૫) પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ-લઘુનીતિ, વડીનીતિ, દ્રષ્ટિએ જોઈ, પૂંજી, અણુજાણહ જસ્સગ્ગો કહીને પરઠવે, પછી ત્રણ વાર વોસિરે વોસિરે કહે.

ત્રણ ગુણ

દેશથી તથા સર્વથી યોગની નિવૃત્તિ તે ગુણિ. (૧) મનગુણિ, (૨) વચનગુણિ, (૩) કાયાગુણિ - આ ત્રણ પ્રકારે ગુણિ છે.

(૧) અસત્કલ્પવિયોજિની, આર્તરોદ્ર ધ્યાનને અનુયાયી, તે શત્રુ તથા રોગાદિક, માઠી વસ્તુની અપેક્ષાએ હિંસાદિક આરંભ સંબંધી, મનોયોગની નિવૃત્તિ, તે અશુભ ધ્યાન અથવા ભાવનાથી મનને નિવૃત્તાવવાને પ્રસ્તાવે થાય તે.

(૨) સમતાભાવિની, સિદ્ધાંતને અનુસારે ધર્મ ધ્યાનની અનુયાયી ભાવનાએ કરી સહિત, પરલોકસાધક, સમતાના પરિણામરૂપ, મનોયોગની નિવૃત્તિ, તે એ ગુણિનો અવકાશ, શુભ ભાવના અને

શુભ ધ્યાનના અભિમુખ કાળે થાય તે.

(૩) આત્મારામતા, શૈલેશીકરણકાળે સમગ્ર મનોયોગની નિવૃત્તિ તે.

વચનગુણિના બે ભેદ

(૧) મૌનાવલંબિની-હોંકારો, ખોંખારો, કાષ્ઠ, પાષાણનું ફેંકવું, નેત્રપલ્લવી, કરપલ્લવી પ્રમુખ છાંડીને મૌન રહેવું તથા સકલ ભાષાયોગનું રંધવું તે.

(૨) વાગ્નિયમિની-ભણવું, ભણાવવું, પૂછવું, પ્રશ્નોત્તર દેવો, ધર્મોપદેશ દેવો, પરાવર્તના પ્રમુખને કાળે ચતનાપૂર્વક લાકને તથા શાસ્ત્રાનુસારે મુખે વસ્ત્રાદિક દઘને બોલતાં જે સાવધ યોગની નિવૃત્તિ તે.

કાયગુણિના બે ભેદો

(૧) ચેષ્ટાનિવૃત્તિરૂપ-તે કાયોત્સર્ગ અવસ્થાએ, કાયયોગની સ્થિરતા, અથવા સકલ કાયયોગનું રંધવું તે.

(૨) યથાસૂત્રચેષ્ટાનિયમિની-તે શાસ્ત્રાનુસારે, સૂવું, બેસવું, ઊઠવું, લેવું, મૂકવું, જવું-આવવું, ઊભું રહેવું ઇત્યાદિ ઠેકાણે કાયાએ કરી પોતાને છંદે પ્રવર્તતી ચેષ્ટાએ કરી નિવર્તમાન થાય તે.

એ પ્રકારે આચાર્યમહારાજના છત્રીશ ગુણો કહ્યા. બીજા પણ છત્રીશ છત્રીશી એટલે આચાર્ય મહારાજના બારસો છત્રું ૧૨૯૬ ગુણો હોય છે.

આચાર્ય-શબ્દાર્થ

(૧) આ = મર્યાદાથી-તે સંબંધે વિનયથી + ચર્યતે ચઃ જેની સેવા થાય છે તે. અર્થાત્ જિનશાસનના અર્થની ઉપદેશકતાવડે તે ઉપદેશકતાની ઇચ્છા રાખનાર જીવો જેને સેવે છે તે.

(૨) “પંચવિહં આચારં, આચરમાણા તદ્વા પચાસંતા ।

આચારં દસંતા, આચરિયા તેણ વુઝ્ચંતિ ॥”

અર્થ :- જે પાંચ પ્રકારનો આચાર આચરનાર તથા પ્રકાશક- દેખાડનાર છે અને જે આચારનો ઉપદેશ આપનાર છે તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે.

આમાં મુખ્ય ‘આચાર’ શબ્દ લેવામાં આવ્યો છે. તેનો અર્થ આ = મર્યાદાએ + ચાર = વિહાર એ થાય છે.

(૩) આ = ઇષ્ટ-થોડું-અપરિપૂર્ણ + ચાર = શિષ્ય. તેને વિષે જે સાધુ-ભલા છે તે આચાર્ય. એટલે જે અપરિપૂર્ણ-આ યુક્ત છે કે અયુક્ત છે એવો ભેદ પાડવામાં અનિપુણ પણ વિનયી શિષ્ય તેને યથાર્થ શાસ્ત્રાર્થ ઉપદેશક રહી કરે તે આચાર્ય.

(૪) જે આદરવા યોગ્ય-અંગિકાર કરવા યોગ્ય વસ્તુને પોતે અંગિકાર કરે, અને બીજા પાસે કરાવે તે આચાર્ય. (આચર-આચરવું.)

આચાર્યના છત્રીસ ગુણ

(૧) “પઠિરુવાઙ્ગ ચઠ્ઠસ, ચંતીમાઈ ચ દસવિહો ધમ્મો ।

બારસ ચ ભાવણાઓ, સૂરિગુણા હુંતિ છત્તીસં ॥”

પ્રતિરૂપાદિ ચૌદ ગુણ - (૧) પ્રતિરૂપ, (૨) તેજસ્વી, (૩) યુગપ્રધાન (ઉત્કૃષ્ટ આગમના પારગામી અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાણ, (૪) મધુર વચનવાળા, (૫) ગંભીર, (૬) ધૈર્યવાન, (૭) ઉપદેશમાં તત્પર અને

૩૬૧.

(૩) બીજા પણ અનેક પ્રકારે છત્રીસ ગુણો નિવેદન કર્યા છે, તેમાંનો નીચેનો પણ એક પ્રકાર છે.

“અઠવિહા ગણિસંપદ્, ચઠ્ઠગુણા નવરિ હુંતિ ભત્તિસં ।

વિણઓઝ ચઠ્ઠઓ, છત્તીસગુણા ઇમે ગુરુણો ॥”

પ્રવચનસારોદ્ધાર.

સાર-અષ્ટવિધ-આઠ પ્રકારની ગણિસંપદાના ચાર ચાર ભેદ કરતાં બત્રીસ થાય છે, તેની સાથે વિનયના ચાર ભેદ મેળવતાં ગુરુના ૩૬ ગુણ થાય છે, તે આઠ ગણિસંપદા અને ચાર પ્રકારના વિનયનાં નામ આ પ્રકારે છે.

(૧) આચારસંપત્, (૨) શ્રુતસંપત્, (૩) શરીરસંપત્, (૪) વચનસંપત્, (૫) વાચનાસંપત્, (૬) મતિસંપત્, (૭) પ્રયોગસંપત્, (૮) સંગ્રહપરિજ્ઞાસંપત્. આ દરેકના ચાર ભાગ મળી ૩૨ ગુણ થયા. હવે ચાર વિનય તે. (૧) આચારવિનય, (૨) શ્રુતવિનય, (૩) વિક્ષેપણવિનય અને (૪) દોષપરિઘાતવિનય. એમ કુલ ૩૬ ગુણ થયા આનો વિશેષ વિસ્તાર પ્રવચનસારોદ્ધારથી જાણવો.

આચારવાળા, ૮ સાંભળેલું નહિ ભૂલી જનારા, ૯ સૌમ્ય, ૧૦ સંગ્રહશીળ, ૧૧ અભિગ્રહ મતિવાળા, ૧૨ વિકૃતિ નહિ કરનાર, ૧૩ અચપળ, અને ૧૪ પ્રશાંત હૃદયવાળા.

ક્ષાંતિ આદિ દશ ધર્મ- (૧) ક્ષમા, (૨) આર્જવ, (૩) માર્દવ, (૪) મુક્તિ, (૫) તપ, (૬) સંયમ, (૭) સત્ય, (૮) શૌચ, (૯) અર્કિચનત્વ, અને (૧૦) બ્રહ્મચર્ય. આ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ.

અને બાર ભાવના - (૧) અનિત્યભાવના, (૨) અશરણ, (૩) સંસાર, (૪) એકત્વ, (૫) અન્યત્વ, (૬) અશુચિ, (૭) આશ્રવ, (૮) સંવર, (૯) નિર્જર, (૧૦) લોકસ્વરૂપ, (૧૧) બોધિદુર્લભ, (૧૨) ધર્મભાવના.

(૨) આ સિવાય છત્રીસ ગુણ જે કહ્યા છે, તે આ સામાયિક સૂત્રમાં કહેલા ‘પંચિદિય’ સૂત્રમાં કહેલ છે, તેથી તે અને તે પર વિસ્તાર પાછળ કરેલ છે તે જોઈ લેવો.

નમો આચરિયાણાં ઇતિ સમાક્ષરાઃ સખનરકાણામ્ દુર્ગતેશ્ચ નાશં કુર્વન્તુ ॥

નમસ્કાર મહાત્મ્યમાં જણાવ્યું છે કે ત્રીજા પદનો એકાગ્રતાથી જાપ કરવાથી સાતેય નારકીના દુઃખોનો તથા દુર્ગતિનાં દુઃખોનો નાશ કરે છે.

મંત્રરાજ રહસ્યમાં શ્રી સિંહ તિલક સૂરિ મહારાજાએ ફરમાવ્યું છે કે-

સુવર્ણ રંગના આચાર્યો જલ-અગ્નિ અને શત્રુના મુખનું સ્તંભન કરે છે અર્થાત્ આ ત્રીજા પદના જાપથી જલનું-અગ્નિનું અને શત્રુના મુખનું સ્તંભન થાય છે.

શ્રી અરિહંતદેવો એ કાંઈ શાસનની હયાતી સુધી સાક્ષાત્ સ્વરૂપે સ્થાયી નથી હોતા અને તારણહાર દ્વાદશાંગીની સૂત્રરૂપે રચના પોતે નથી કરતા એટલે પ્રભુમાર્ગને સ્થાયિ કરવા અને સુંદર રીતિએ પ્રચલિત રાખવા માટે ત્રીજા પદની આવશ્યકતા પણ અનિવાર્ય છે. આ ત્રીજા પદે વિરાજતા મહર્ષિઓ, એ શાસનના પરમ આધાર છે અને એ જ કારણે ભગવાન્ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા ફરમાવે છે કે-

‘પવયણ રયણ નિહાણા સૂરિણો જત્ય નાયગા ભણિયા ।

સંપદ સત્ત્વં ધર્મં તય હિઢ્ઢાણં જઓ ભણિયં ॥૧॥

કથયાવિ જિણવરિંદા પત્તા અયરામરં પહં દાઉં ।

આચરિએહિં પવયણં ધારિજજઈ સયયં સયલં ॥૨॥’

ભાવાર્થ :- શ્રી જિનાગમમાં પ્રવચન રૂપી રત્નોનાં નિધાન સમા સૂરીશ્વરો નાયક તરીકે કહેલા છે કારણ કે વર્તમાન કાળમાં સર્વધર્મ તેમના જ આધારે કહેલ છે. વળી શ્રી જિનેશ્વર દેવો તો મોક્ષમાર્ગનું

પ્રદાન કરીને ક્યારનાયે અજરામર પદે-મોક્ષપદે પહોંચી ગયા અને વર્તમાન કાળમાં જે સકલ પ્રવચન છે. તે સઘળુંય આચાર્ય ભગવાનો એ જ ધરી રાખ્યું છે. માટે જ એ પરમ ઉપકારી ફરમાવે છે કે....

**જહતિત્યગરસ્સાણા અલ્લંઘણિજ્જ તહા ચ સૂરીણં ।
સવ્વેસિં પૂયણિજ્જો તિત્થયરો જહ તહાય આયરિઓ ॥**

તસ્સાણાએ વહ્ણણ મુખ્ખાવણ મિત્થ ધમ્મસ્સ...

ભાવાર્થ :- જેમ શ્રી તીર્થંકર દેવની આજ્ઞા અલંઘનીય છે તેમ સૂરિ મહારાજાઓનો આજ્ઞા પણ અલંઘનીય છે. સઘળાઓને જેમ શ્રી તીર્થંકરદેવ પૂજનિક છે તેમ શ્રી આચાર્ય ભગવાન્ પણ પૂજનિક છે અને શ્રી આચાર્ય ભગવાનની આજ્ઞામાં વર્તવું એ આ શાસનમાં ધર્મની પ્રભાવના છે.

આથી તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે કે - પ્રભુ શાસનમાં શ્રી અરિહંતપદ જેટલી જ મહત્તા શ્રી આચાર્યપદની છે અને તે પદ ઉપર રહેલા પરમર્ષિઓ શ્રી અરિહંતદેવોની માફક જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. એજ કારણથી જેમ શ્રી અરિહંતદેવોનું અને સિદ્ધ આત્માઓનું ધ્યાન કરવાનું છે તેમ શ્રી આચાર્ય ભગવાનોનું પણ ધ્યાન કરવાનું અને એ જ વાત ફરમાવતા ભગવાન્ શ્રી ગૌતમસ્વામિજી મહારાજા ફરમાવે છે કે....

‘પંચાચાર પવિત્રે વિશુદ્ધ સિદ્ધાંત દેસણુજ્જુતે ।

પરઉવચારિક્કપરે નિચ્ચં જ્ઞાએહ સૂરિવરે ॥૧૧॥’

ભાવાર્થ :- હે ભવ્યો ! પાંચે આચારોથી પવિત્ર વિશુદ્ધ સિદ્ધાંતની દેશના કરવામાં ઉજમાળ અને પરના ઉપકારમાં જ એક તત્પર એવા સૂરિવરનું તમે નિત્ય ધ્યાન કરો. (ધરો)

આથી સમજી શકાશે કે- શ્રી અરિહંત દેવના શાસનમાં અરિહંત દેવના અમુક હક્કોને ધરાવનાર અને શાસનના પરમ આધાર સમા શ્રી આચાર્ય ભગવાનો-જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર-આ પાંચે આચારોથી પવિત્ર હોય એટલે કે એ પાંચે આચારોને પોતે પાળે અને બીજાને પળાવે, વળી તે તારકો એક પરોપકાર કરવામાં જ તત્પર હોવાથી, શ્રી જિનેશ્વરદેવોનાં વિશુદ્ધ સિદ્ધાંતની જ દેશના આપનારા હોય, શાસ્ત્ર નિરપેક્ષ દ્રષ્ટિએ દુનિયા તરફ જોવાની આ શાસ્ત્ર ના પાડે છે. પ્રભુના શાસનમાં રહેલા ઇચ્છનારથી સિદ્ધાંતને મુકીને એક પણ વિચાર ન કરાય. આ સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાળ અને ભાવ બધુંય છે. જે જે કાળે જે યોગ્ય નહોતું એની પણ આ શાસ્ત્રે નોંધ કરી છે. તરવા-તારવાના તમામ રસ્તા સિદ્ધાંતમાં છે. વીસમી સદી કાંઈ એમની દ્રષ્ટિમાંથી બાતલ નથી. એક એક વસ્તુ સમજાવવા ચાર ચાર નિક્ષેપા (નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ) કહ્યા અને સાત નય (સાત મૂખ્ય બાકી તો અનેક નય) કહ્યા સિદ્ધાંતમાં બધી જ વસ્તુનું પ્રતિપાદન છે. આથી સમજી શકાશે કે- કોઈપણ કારણસર પાંચે આચાર પાળવામાં કોઈ રક્ત રહેતા હોય પણ પરોપકાર માટે દેશના વિશુદ્ધ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ન દે, એ આ શાસનમાં કદી જ ન ચાલે, સાચો પરોપકાર વિશુદ્ધ સિદ્ધાંતાનુસારી દેશનામાં જ સમાયેલો છે અને વિશુદ્ધ સિદ્ધાંતોને અનુસરતી દેશના મોક્ષમાર્ગને જ પ્રતિપાદન કરનારી પોષનારી અને ખીલવનારી છે તથા મોક્ષમાર્ગને બતાવવા જેવો આ જગત્માં કોઈ ઉપકાર જ નથી. માટે પાંચે આચારોનાં શુદ્ધ રીતિએ પાલક અને વિશુદ્ધ આગમાનુસારિ દેશનાના દાતાર જે મહર્ષિઓ ત્રીજે પદે બિરાજે છે, તે મહર્ષિઓની ઉપાસનાથી અવશ્ય આત્માનો ઉદ્ધાર થાય છે. કારણ કે- શ્રી અરિહંતદેવે સ્થાપેલા મોક્ષમાર્ગના સંગ્રાહક પ્રકાશક અને પ્રચારક તેજ મહર્ષિઓ છે. આ તારકો શ્રી જિનેશ્વરદેવોનાં શાસનથી એવા રંગાયેલા હોય છે કે-તે તારકના શાસન સિવાય વિશ્વની એક પણ વસ્તુ તેઓને મન સત્ય નથી લાગતી અને પરમ તારક શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ ફરમાવેલા કોઈપણ અનુષ્ઠાનો તેમને અનુપાદેય કે અકરણીય નથી ભાસતા. એથી તે તારકો જીવનભર શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ વિહિત કરેલા અનુષ્ઠાનોની ઉપાસના સાથે જગતના જીવોને તે અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે જ આકર્ષિત કરવાની મનો ભાવનામાં રમે છે અને મુક્તિ પદની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી એજ તારક શ્રી જિનેશ્વર દેવોની ચરણ સેવાની તીવ્ર અભિલાષા ધરે

છે. તથા એ જ એક અભિલાષાને સફલ કરવા માટે શ્રી જિનેશ્વર દેવે ફરમાવેલી એક પણ આજ્ઞાનો અનાદર ન થાય, તેની તે તારકો સંપૂર્ણ કાળજી ધરાવે છે અને તે આજ્ઞાની સામે સ્વેચ્છાચારી પાખંડીઓ તરફથી આવતાં આક્રમણોને વિખેરી નાખવા માટે જીવનની પણ પરવા કર્યા વિના નિરંતર પોતાની સઘળી શક્તિને એકત્રિત કરી ઝગમગ કરે છે. કારણ કે એ જ એક જીવનધ્યેય છે. પોતાના એ જીવન ધ્યેયને પુરું કરનાર શાસન રક્ષક યોગ્ય આત્માને તૈયાર કર્યા પછી જ, તેઓ વિશિષ્ટ અભિગ્રહોવાળું જીવન સ્વીકારી શકે છે અને તે પછી ધારે તો મૌન ધરી શકે છે. તે પહેલા છતી શક્તિએ તારકો મૌન ધરતા જ નથી.

તમો ઉવજઆયાણં

શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવંતો

ઉપાધ્યાયનું નામ ‘ઊવજ્ઞાય’ અથવા ‘ઊજ્ઞાય’ પણ છે. જેની સમીપે શિષ્યો દ્વાદશાંગ સૂત્રોનું અધ્યયન કરે, તે ઉપાધ્યાય છે. દ્વાદશાંગ સ્વાધ્યાયકરણમાં ઉપયુક્ત, પાપનું પરિવર્જન કરનાર, ધ્યાનના ઉપયોગમાં તલ્લીન અને કર્મનો વિનાશ કરવામાં ઉદમી ‘ઊવજ્ઞાય’ કહેવાય છે. ‘ઊજ્ઞાય’ શબ્દ પણ ઉપયોગકરણમાં તથા ધ્યાનના નિર્દેશમાં વપરાયેલો છે. અર્થાત્- શ્રી ઉપાધ્યાયભગવંતો સદા ઉપયોગી અને નિરંતર ધ્યાની હોય છે. એજ રોતે શ્રી ઉપાધ્યાયભગવંતો આચાર્યપદને યોગ્ય હોય છે, ગુરૂના સઘળા ગુણોએ કરીને છાજતા હોય છે અને અગીયાર અંગ તથા બાર ઉપાંગનું અધ્યયનાદિ તથા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીનું પાલનાદિ કરનારા હોવાથી સદાય પચીસ ગુણોએ કરીને યુક્ત હોય છે. ઉપાધ્યાય, વાચક, પાઠક, અધ્યાપક, શ્રુતવદ્, શિક્ષક, સ્થવીર, અપ્રમાદી, સદાનિર્વિષાદી, અદ્વયાનંદી, આદિ ઉત્તમ નામોને ધારણ કરનારા, નિરંતર શ્રી જિનાજ્ઞાના પ્રતિપાલક તથા અગણ્ય ગુણોથી વિભૂષિત હોય છે. એવા પૂજ્ય શ્રી ઉપાધ્યાયભગવંતોને કરેલો નમસ્કાર, હૃદયના દુર્ઘર્ષનાદિને દૂર કરી નાંખે છે અને સર્વ મનોવાંછિત સુખોને મળવી આપે છે.

શ્રી ઉપાધ્યાયનમસ્કાર સંબંધમાં નિર્યુક્તિકાર ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજા ફરમાવે છે કે-

“ઊવજ્ઞાયનમુક્કારો, નીપં મોદ્ધ ભવસહસ્સાઓ ।
 ભાવેણ કીરમાણો, હોઝ પુણો બોહિલાભાએ ॥૧॥
 ઊવજ્ઞાયનમુક્કારો, ધન્નાણં ભવક્ષયં કુણંતાણં ।
 હિઅય અણુમ્મુયંતો, વિસોત્તિયાચારઓ હોઝ ॥૨॥
 ઊવજ્ઞાયનમુક્કારો, એસ સ્વલુ વન્નિઓ વહત્થોત્તિ ।
 જો મરણમ્મિ ઊવગ્ગે, અભિક્ષણં કીરૈં બહુસો ॥૩॥
 ઊવજ્ઞાયનમુક્કારો, સત્ત્વપાવપ્પનાસણો ।
 મંગલાણં ચ સત્ત્વેસિં, પદ્મં હવઝ મંગલં ॥૪॥”

“ઉપાધ્યાય-નમસ્કાર, એ જીવને હજારો ભવથી છોડાવે છે અને ભાવપૂર્વક કરાતો તે બોધિલાભને માટે થાય છે. ૧... ઉપાધ્યાય નમસ્કાર ધન્યપુરુષોને ભવક્ષયને માટે થાય છે તથા હૃદયમાં અનુસ્મરણ કરાતો તે અપધ્યાનને નિવારનારો થાય છે. ૨... આ ઉપાધ્યાયનમસ્કાર મહાર્થવાળો છે એમ વર્ણવાયેલ છે તથા જે મરણ પ્રાપ્ત થયે છતે નિરંતર અને વારંવાર કરાય છે. ૩... ઉપાધ્યાય નમસ્કાર સર્વ પાપનો વિનાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ છે. ૪...”

ઉપાધ્યાય-શબ્દાર્થ

(૧) ઉપ= પાસે અર્થાત્ જે પાસે આવ્યા હોય કે રહેતા હોય તે સાધુ વગેરે પ્રત્યે + અધ્યાય =

અભ્યાસ-એટલે સિધ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરાવે તે તથા જેની પાસે આવી અધીયતે = અભ્યાસ થાય છે-ભણાય છે તે.

(૨) ઉપ = (જેની) પાસે + અધિક્યેન ગમ્યતે-અધિકપણાએ જવાય છે તે.

(૩) ઇચ્ઠ ધાતુ = સ્મરણ કરવું એટલે સૂત્રથી જિન પ્રવચનનું જેથી સ્મરણ થાય છે તે. તેથી કહ્યું છે કે-

(૪) “બારસંગો જિનસ્ત્રાઓ, સહજાઓ કહિઓ બુદ્ધિં ।

તં ઉવસંતિ જમ્હા, ઉવસંતિ ત્વેણ વુચ્ચંતિ ॥”

અર્થ :- દ્વાદશાંગ કે જેનું શ્રી જિનભગવાને વ્યાખ્યાન કરેલ છે તેની સમગ્રતા કરવાનું પંડિતે-બુદ્ધે કહેલ છે તેથી જે દ્વાદશાંગીન ઉપદેશે તેને ઉપાધ્યાય કહીએ.

(૫) ઉવજ્ઞાયમાં ઉકાર છે અને જકાર છે તે બંનેના અર્થ નીચે કહ્યા છે :-

“ઉત્તિ ઉવઓગકરણે, જાત્તિ જ્ઞાણસ્સ હોઇ તિદ્દેશે ।

एएण हुंति उज्झा, एसो अब्भोवि पज्झाउ ॥”

અર્થ :- ઉકાર જે છે તે ઉપયોગ કરવાને અર્થે છે, તેથી ‘ઉ’ નો ‘ઉવ’ થયો અને ઉવ પછી જકાર છે તે ધ્યાનના નિર્દેશ અર્થે છે. આથી ‘ઉ’ અને ‘જ’ બે અક્ષરથી ઉવજ્ઞાય એ પર્યાયાર્થ થયો છે.

(૬) ઉપરનું બીજી રીતે કહીએ તો જરા પર્યાય ફેર અર્થ થાય છે તે આ પ્રમાણે :-

“ઉત્તિ ઉવઓગકરણે, પત્તિ અપાવપરિવજ્ઞણે હોઇ ।

जत्ति अ जाणस्स कए, उत्ति अ ओसक्कणा कम्मे ॥”

અર્થ :- ઉ અક્ષર ઉપયોગ કરવાને અર્થે છે, પ અક્ષર તે પાપના પરિવર્જન એટલે સમસ્તપ્રકારે વર્જવાના અર્થે છે, જ અક્ષર તે ધ્યાનના કરવા અર્થે છે અને ફરી આવતો ઉ વર્ણ તે કર્મના ઓસરવાના ઓછા થવાના અર્થે છે.

આ રીતે ચાર અક્ષર ભેગા મળવાથી ઉપાજ્ઞાઓ, એ શબ્દ થાય છે, તે પર્યાયાંતરે ઉપાધ્યાયનું જ નામ છે.

(૭) ઉપાધિ + આય = ઉપાધ્યાય. ઉપાધિ એટલે પાસે વસવું અને આય એટલે લાભ તે ઉપાધિનો-શ્રુતના પાસે વસવાનો અથવા ઘટફળનો અથવા શોભન ઉપાધિનો લાભ છે જેથી તે ઉપાધ્યાય.

(૮) ઉપ = ઉપહત-હણાયેલા જેણે અધ્યાય કે આધ્યાય કર્યા છે તે ઉપાધ્યાય. હવે આધ્યાયનો અર્થ એ થાય છે કે આધિ-મનની પીડા + આય = મનની પીડાનો લાભ અને અધ્યાય એટલે અધિ = ટુંકી બુદ્ધિ-કુબુદ્ધિ + આય = લાભ; અથવા અધ્યાયમાં ધ્યૈ ધાતુ પણ થાય કે જેનો અર્થ ધ્યાન કરવું અને અ એ નકાર કે કુત્સિતપણું સૂચવે છે એટલે બધાનો અર્થ ખરાબ ધ્યાન-કુધ્યાન પણ થઈ શકે. ટુંકમાં ઉપરના અધ્યાય અથવા આધ્યાય-એ બંને જેણે ઉપહત-હણાયેલા કર્યા છે તે ઉપાધ્યાય.

(૯) ઉપ = પાસે અને અધ્યાય શબ્દ અધ્યયન કરવું તે પરથી થયેલ છે. જે ગુરૂ આદિ ગીતાર્થની પાસે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી પારંગામો થયેલ છે અને જેની પાસે સાદુઓ અને ગૃહસ્થો જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે તે.

ઉપાધ્યાયજીના ૨૫ ગુણ.

૧-૧૧ અગીયાર અંગ તથા ૧૨-૨૩ બાર ઉપાંગ-એ ત્રેવીશને ભણે તથા ભણાવે અને ૨૪-૨૫ ચરણસિત્તરી તથા કરણસિત્તરી એ બંનેને શુદ્ધ રીતે પાળે-એમ પચીસ ગુણ.

હવે આ પચીસ ગુણ અનુક્રમે વિવચનથી કહે છે :-

અગીયાર અંગ

- (૧) આચારાંગ - આમાં સાધુના પરિસહ આદિ આચાર વગેરે વર્ણવેલ છે.
- (૨) સૂત્રકૃતાંગ - (સૂચકાંગ) તેમાં ૩૬૩ પાખંડીઓ (કુવાદીઓ) નું સ્વરૂપ વગેરે બતાવેલ છે.
- (૩) સ્થાનાંગ - (ઠાણાંગ) આમાં દશ સ્થાન (અધ્યાય) છે તેમાં પહેલામાં એક એક બોલ બીજામાં બે બે એમ દશમાંમાં દશ દશ બોલ જેના જેના હોય તેની વ્યાખ્યા કરી છે.
- (૪) સમવાયાંગ - એક બેથી સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત બોલની વ્યાખ્યા સાથે ૫૪ ઉત્તમ પુરુષોના અધિકાર વગેરે છે.
- (૫) ભગવતી (અથવા વિવાહપ્રજ્ઞાસિ) આમાં ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્ન છે તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવિકા, વગેરે તેમ સૂક્ષ્મ ભંગબાલ-જીવ વિચાર આદિ બાબતોનું વિવેચન છે.
- (૬) જ્ઞાતા ધર્મકથા - દ્રષ્ટાંતો દ્વારા દયા-સત્ય વગેરેની પુષ્ટિ કરેલ છે. તથા તેમાં અનેક ધર્મકથાઓ છે.
- (૭) ઉપાસકદશાંગ - આનંદ આદિ ૧૦ શ્રાવકોના અધિકાર છે.
- (૮) અંતગડ - મોક્ષગામી જીવો પ્રદુમ્નાદિના અધિકાર છે.
- (૯) અનુત્તરોવવાદ - આમાં ૩૩ જીવો કે જે અનુત્તર વિમાનમાં ગયા છે અને એકભવ કરી મોક્ષે સીધાવશે તેનાં વર્ણન છે.
- (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ - આમાં આશ્રયદ્વાર અને સંવરદ્વાર સંબંધી વિવેચન છે.
- (૧૧) વિપાકસૂત્ર - દુઃખવિપાક અને સુખવિપાકના વર્ણન સાથે તેના દ્રષ્ટાંત તરીકે ઘણાના અધિકાર આપેલા છે.

બાર ઉપાંગ

ઉપરના ઉપરાંત બારમું અંગ નામે દ્રષ્ટિવાદ છે. આ બારે અંગ (એટલે શરીર) કહેવાય છે, અને તેના ઉપાંગ એટલે તે અંગના હાથ, પગ, આંગળી આદિ બાર છે તે નીચે પ્રમાણે :-

- (૧) ઉવવાદ - આમાં કેટલાંક મહાન્ પુરુષોના ચરિત્ર, કેવલ સમુદ્ધાત અને મોક્ષનાં સુખ વગેરે બાબતોનું વર્ણન છે. આ આચારાંગનું ઉપાંગ છે.
- (૨) રાયપસેણી - આ સુચકાંગનું ઉપાંગ છે. આમાં શ્રી કેશી સ્વામીનો પરદેશી રાજાની સાથે થયેલ સંવાદ છે.
- (૩) જીવાભિગમ - આ ઠાણાંગનું ઉપાંગ છે. આમાં અઢી દ્વીપ, ચોવીસ દંડક આદિનું વર્ણન છે.
- (૪) પ્રજ્ઞાપના (પજ્ઞવણા) - આ સમવાયાંગનું ઉપાંગ છે. આમાં સર્વ લોકનું સ્વરૂપ વગેરે છે.
- (૫) જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞાસિ (પજ્ઞતિ) - આ સમવાયાંગનું ઉપાંગ છે. આમાં જંબુદ્વિપનું ક્ષેત્ર, પર્વત વગેરે વિસ્તારથી વર્ણન છે.
- (૬) ચંદ્ર પ્રજ્ઞાસિ - જ્ઞાતાજીનું પહેલું ઉપાંગ છે. આમાં ચંદ્રમાના વિમાન, ગતિ વગેરે અધિકાર છે.
- (૭) સૂર્ય પ્રજ્ઞાસિ - જ્ઞાતાજીનું બીજું ઉપાંગ છે. આમાં સૂર્યના વિમાન વગેરેનું વર્ણન છે.
- (૮) કપ્પિયા - નિરિયાવલિકા શ્રુતસ્કંધ-ઉપાસક દશાંગનું ઉપાંગ છે. આમાં કોણિક પુત્રથી શ્રેણિક રાજાનું મૃત્યુ વગેરે બાબત છે.
- (૯) કપ્પવડંસિયા - અંતગડ દશાનું ઉપાંગ છે. આમાં શ્રેણીક રાજાના દશ પુત્ર દિક્ષા લઈ દેવલોકમાં ગયા છે તેનો અધિકાર છે.
- (૧૦) પુષ્કિયા - અનુત્તરોવવાદનું ઉપાંગ છે. આમાં ચંદ્ર સૂર્ય વગેરેની પૂર્વ કરણીનો, સોમલ બ્રાહ્મણ અને શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામીનો સ્વાંદ વગેરે અધિકાર છે.

(૧૧) પુષ્ક ચુલીયા - પ્રશ્ન વ્યાકરણનું ઉપાંગ છે. આમાં શ્રી વગેરેનો પૂર્વ કરણીના અધિકાર છે.
 (૧૨) વન્દિ દશાંગ - આ વિપાક સૂત્રનું ઉપાંગ છે. આમાં બલભદ્રજીના પુત્ર વગેરેના અધિકાર છે.

૧૧ અંગ અને ૧૨ ઉપાંગની સમ્ભવ.

અંગ ઇચ્છાર સોહામણાં સાહેલડી રે, આચારંગ સુચગડાંગતો;
 ઠાણાંગ સમવાયાંગ વળી સાં, ભગવતિ પંચમ અંગતો. -૧
 જ્ઞાતા ધર્મકથા છઠું સાં, સાતમું ઉપાસંગ દશાંગ તો;
 અંતગડ અણુતરો વવાઘયા સાં, પ્રશ્ન વ્યાકરણ દશમાંગ તો. -૨
 સુખદુઃખ વિપાક ઇચ્છારમું સાં, હવે ઉપાંગ કહું બારતો.
 ઉવવાઘ રાયપસેણિયાં સાં, જીવાભિગમ વિચારતો. -૩
 પન્નવણા જંબુપન્નતી સાં, જેહમાં ક્ષેત્રવિચારતો;
 ચંદપન્નતિ સુરપન્નતિ સાં, હવે પણ એકમાં સંભારતો. -૪
 કપ્પિયા, કપ્પવડિંસિયા સાં, જેહમાં વિમાનવિચારતો;
 પુષ્કિયા ને પુષ્કયુલિયા સાં, નિરયાવળી એમ બારતો. -૫
 સૂત્ર અર્થ ગુરૂથી લઈ સાં, ભણે ભણાવે જેહતો;
 તે વાચકને વંદિયે સાં, જ્ઞાનવિમળ શું નેહતો. -૬

ચરણ સિતેરી

જે નિત્ય કરવું તે ચરણ-ચારિત્ર.

“વયસમણધમ્મસંનમ, વૈયાવચ્ચં ચ બંભગુત્તિઓ ।

નાણાફિતિયં તવ કોહ, નિગ્ગહાઈંઙ્ગ ચરણમેયં ॥”

અર્થ :- વ્રત (૫ મહાવ્રત), શ્રવણ ધર્મ (૧૦ ક્ષાંતિ આદિ), સંયમ (૧૭ પ્રકારે), વૈયાવૃત્ય (૧૦ પ્રકારે), બ્રહ્મગુપ્તિ (૯ પ્રકારે), જ્ઞાનાદિક ત્રિક, તપ (૧૨ પ્રકારે), ક્રોધનિગ્રહ આદિ (૪ કષાયનો નિગ્રહ) આ રીતે ચરણના ભેદ ૭૦ થયા.

૫ મહાવ્રત - ૧. પ્રાણાતિપાતવિરમણ, ૨. મૃષાવાદવિરમણ, ૩. અદત્તાદાનવિરમણ, ૪. મૈથુનવિરમણ, ૫. પરિગ્રહવિરમણ.

૧૦ પ્રકારે યતિ ધર્મ - ૧. ક્ષમા, ૨. માર્દવ (કોમલતા), ૩. આર્જવ (સરલતા), ૪. મુક્તિ (લોભ ત્યાગ-સંતોષ), ૫. તપ, ૬. સંયમ (આશ્રવનો ત્યાગ), ૭. સત્ય (જૂઠનો ત્યાગ), ૮. શૌચ (પવિત્રતા), ૯. અર્કિચનત્વ (દ્રવ્યરહિતપણું), ૧૦. બ્રહ્મચર્ય (મૈથુનત્યાગ).

૧૭ પ્રકારે સંયમ - ૧. પૃથ્વીકાય, ૨. અપ્કાય, ૩. અગ્નિકાય, ૪. વાયુકાય, ૫. વનસ્પતિકાય, ૬. દ્વીંદ્રિય, ૭. ત્રીંદ્રિય, ૮. ચતુર્દિંદ્રિય, ૯. પંચેદ્રિય. -એ સર્વ જીવોની હિંસા ન કરવી. ૧૦. અજીવ સંયમ (સોના વગેરે નિષેધ કરેલી અજીવ વસ્તુનો ત્યાગ), ૧૧. પ્રેક્ષાસંયમ (ચત્નાપૂર્વક વર્તવું), ૧૨. ઉપેક્ષાસંયમ (આરંભ તથા ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા ન કરવી તે), ૧૩. પ્રમાર્જનસંયમ (સર્વ વસ્તુને પ્રમાર્જન-પૂંજીને વાપરવી તે) ૧૪. પરિષ્ઠાપના સંયમ, (ચત્નાપૂર્વક પરઠવવું તે), ૧૫. મનઃસંયમ (મનને ધર્મવૃત્તિમાં રાખવું તે), ૧૬. વચનસંયમ (સાવધ વચન ન બોલવું તે), ૧૭. કાયાસંયમ (ઉપયોગથી કામ કરવું તે).

૧૦ પ્રકારનો વૈયાવૃત્ય - ૧. અરિહંતનો, ૨. સિદ્ધનો, ૩. જિનપ્રતિમાનો, ૪. શ્રુતસિદ્ધાંતનો, ૫. આચાર્યનો, ૬. ઉપાધ્યાયનો, ૭. સાધુનો, ૮. ચારિત્રધર્મનો, ૯. સંઘનો, ૧૦. સમકિતદર્શનનો-વૈયાવૃત્ય.

વૈયાવૃત્ય એટલે વિનય, માન, સત્કાર વગેરે.

પાઠાંતરે નીચે લખેલા દશ પ્રકારના વૈયાવૃત્ય ગણાય છે.

૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. તપસ્વી, ૪. શિષ્ય, ૫. ગ્લાનસાધુ, ૬. સ્થવિર, ૭. સમનોજ્ઞ (સરખા સમાચારીવાળા) ૮. ચતુર્વિધ સંઘ, ૯. કુલચંદ્રાદિ, ૧૦. ગોત્ર. એ દશનો વિનય.

૯ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ - (૧) સ્ત્રી પશુ અને નપંસક જ્યાં રહેતાં હોય તે જગ્યાનો ત્યાગ, (૨) સરાગે સ્ત્રી સાથે કથા વાર્તા ન કરવી, (૩) સ્ત્રીના આસને બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ, (૪) સરાગે સ્ત્રીના અંગોપાંગ જોવાં નહિ, (૫) સ્ત્રીપુરુષ જ્યાં ક્રીડા કરતાં હોય ત્યાં ભીંત વગેરેના અંતરે રહેવું નહિ, (૬) ભોગવ્યાં સુખ સંભારવા નહિ, (૭) સરસ આહાર ન કરવો, (૮) અતિ માત્રાએ આહાર ન કરવો, (૯) શરીરની શોભા ન કરવી.

૩ જ્ઞાનાદિ - એટલે (૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) ચારિત્ર.

૧૨ પ્રકારનાં તપ - ૧. અનશન, ૨. ઉણોદરી, ૩. વૃત્તિસંક્ષેપ (અનેક પ્રકારના અભિગ્રહ-નિયમ કરવા તે) ૪. રસત્યાગ, ૫. કાયકલેશ, ૬. સંલીનતા (ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી તે -આ છ બાહ્યતપ. હવે છ અભ્યંતર તપ નામે :- ૧. પ્રાયશ્ચિત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવૃત્ય, ૪. સ્વાધ્યાય (સગ્રામ ધ્યાન કરવું) ૫. ધર્મકથા, ૬. કાયોત્સર્ગ.

૪ કષાયનો ત્યાગ - ૧. ક્રોધ, ૨. માન, ૩. માયા, ૪. લોભ -એ ચાર કષાયનો ત્યાગ કરવો.

કરણસિતરી

પ્રયોજન થયાં થકાં કરી લેવું, અને પ્રયોજન ન હોય ત્યારે ન કરવું તે કરણ. (સરખાવો ‘ચરણ’)

“પિંડવિસોહી સમિદ્, ભાવણ પડિમાય ઇંદિયનિરોહો ।

પડિલેહણ ગુપ્તિઓ, અભિગ્રહં ચેવ કરણં તુ ॥”

અર્થ :- ૪ પિંડવિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ, ૧૨ ભાવના, ૧૨ પડિમા, ૫ ઇંદ્રિયોનો નિરોધ, ૨૫ પ્રતિલેખના, ૩ ગુપ્તિ અને ૪ અભિગ્રહ-એ સર્વ મળી સીતેર કરણના ભેદ થયા તેથી કરણસિતરી કહેવાય છે.

વિવેચન- હવે તે નામવાર કહે છે :-

૪ પિંડવિશુદ્ધિ - ૧. આહાર, ૨. ઉપાશ્રય, ૩. વસ્ત્ર, ૪. પાત્ર. એ ચાર વિશુદ્ધ એટલે બેતાલીસ દોષરહિત ગ્રહણ કરવા તે.

૫ સમિતિ - ૧. ધર્મ, ૨. ભાષા, ૩. એષણા, ૪. આદાનભંડમત નિખેપણા, ૫. પરિષ્ઠાપનિકા - આ પાંચે સમિતિનું વિવેચન. ‘પંચિદિય’ સૂત્રમાં આગળ કહીશું.

૧૨ ભાવના - ૧. અનિત્ય, ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશુચિ, ૭. આશ્રવ, ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા, ૧૦. લોકસ્વભાવ, ૧૧. બોધિદુર્લભ, ૧૨. ધર્મ-ભાવના.

૧૨ પ્રતિમા - ૧. એક માસની, ૨. બે માસની, ૩. ત્રણ માસની, ૪. ચાર માસની, ૫. પાંચ માસની, ૬. છ માસની, ૭. સાત માસની, ૮. સાત દિનરાતની, ૯. સાત દિનરાતની, ૧૦. સાત દિનરાતની, ૧૧. એક દિનરાતની, ૧૨. એક રાતની-પ્રતિમા. એ દરેકમાં અમુક અમુક જેમકે ચોવીહાર આદિ કરવો તે.

૫ ઇંદ્રિયોનો નિરોધ - ૧. સ્પર્શ, ૨. રસ, ૩. ઘ્રાણ, ૪. ચક્ષુ, ૫. શ્રોત. -ઇંદ્રિયનિરોધ.

૨૫ પ્રતિલેખના-આની ગાથા એ છે કે:-

“મુહપોતિ ચોલપટ્ટો, કપ્પતિગંદોનિસિજ્જ સ્યહરણં ।

સંથારુત્તરપટ્ટો, દસપેહા ડગ્ગા સૂરે ॥૧॥

અન્ને મળંતિ એક્કા રસમો દંડ ડત્તિ

ડવગરણ ચડદસગં, પડિલેહિજ્જિ દિણસ્સ પહરતિગે ।

ડગ્ધાડપોરિસી ડપત્તનિજ્જોગ પડિલેહા ॥”

૧. મુહપત્તિ, ૨. ચોલપટ્ટ, ૩. ઉનનું કલ્પ, ૪-૫. સુતરનાં બે કલ્પ, ૬. રજોહરણનું અંદરનું સુતરનું નિષિર્ગ્ગ, ૭. બહારનું પગ લૂછવાનું નિષિર્ગ્ગ, ૮. ઓઘો, ૯. સંથારો, ૧૦. ઉત્તરપટ્ટો, ૧૧. દાંડો. આ અગીયારે ચીજોની પડિલેહણા પ્રભાતમાં સૂર્યના ઉદય થયા પહેલાં કરાય છે; બાકીની ચૌદ ઉપકરણની પ્રતિલેખના પહોરને અંતે કરવામાં આવે છે તે કહે છે :-

૧. મુહપત્તિ, ૨. ચોલપટ્ટ, ૩. ગોચ્છક, ૪. પાત્ર, ૫. પાત્રબંધ, ૬. પડલાઓ, ૭. રજસ્રાણ, ૮. પાત્રસ્થાપન, ૯. માત્રક, ૧૦. પતદ્ગાહ, ૧૧. રજોહરણ, ૧૨. ઉનનું કલ્પ, ૧૩-૧૪. સુતરનાં બે કલ્પ. આમ ઉપરની ૧૧ અને આ ૧૪ મળી પચીસ પ્રતિલેખના કરવાની છે. અને તેનો વિશેષ વિસ્તાર પ્રવચનસારોદ્ધારમાંથી જોઈ લેવો.

૩ ગુપ્તિ - ૧. મન, ૨. વચન, ૩. કાયગુપ્તિ. આનો વિસ્તાર ‘પંચિદિય’ સૂત્રમાં આગળ થશે.

૪ અભિગ્રહ - અભિગ્રહ એટલે પ્રતિજ્ઞા. (૧) દ્રવ્યથી, (૨) ક્ષેત્રથી, (૩) કાલથી, (૪) ભાવનાથી-અભિગ્રહ.

આ પ્રકારે કરણસિતેરીના ભેદ થયા.

નમો ઉવજ્ઞાયાણં ઇતિ પદં મે સસવ્યસનાનામ્ નાશં કુર્વન્તુ ।

આ ચોથા પદનો એકાગ્ર ચિત્તે જાપ કરવાથી સાત વ્યસનોનો નાશ કરવામાં સહાયભૂત થાય છે એટલે સાત વ્યસનોથી મુક્ત કરે છે.

મંત્રરાજ રહસ્યમાં શ્રી સિંહ તિલકસૂરિ મહારાજાએ ફરમાવ્યું છે કે-

ઉપાધ્યાયનો નીલ વર્ણ, ઐહિક લાભ એટલે કે આ લોકના સુખના લાભને માટે છે એટલે એકાગ્રચિત્તે ચોથાપદનું ધ્યાન ધરવાથી આ લોકનું સુખ મળ્યા કરે છે.

શાસનની રક્ષા માટે જે રીતિએ ત્રીજે પદે વિરાજતા શ્રી આચાર્ય ભગવાનોની આવશ્યકતા છે, એજ પ્રમાણે તે તારકોની આજ્ઞામાં મંત્રી તરીકે વિચરતાં શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવાનોની પણ આવશ્યકતા છે. જેમ રાજાઓને રાજતંત્ર ચલાવવા માટે મંત્રીઓની જરૂર પડે છે. તેમ શ્રી આચાર્ય ભગવાનોને પણ ગણનું તંત્ર ચલાવવા માટે શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવાનોની જરૂર પડે છે. એટલે જેમ શ્રી આચાર્ય ભગવાનો ત્રીજે પદે વિરાજમાન છે. તેમ શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવાનો ચોથે પદે વિરાજમાન છે. એ ચોથે પદે વિરાજતા મહર્ષિઓનું સ્વરૂપ દર્શાવી તેઓનું ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપતા ભગવાન શ્રી ગૌતમ સ્વામિજી મહારાજા ફરમાવે છે કે...

ગણાતિત્તીસુ નિઉત્તે સુતત્યજ્ઞાવણંમિ ઉજ્જુ તે ।

સજ્ઞાએ લીણમણે સમ્મં ઝાએહ ઉજ્જાએ ॥૧॥

ભાવાર્થ :- હે ભવ્યો ! ગણની તસ્મિંમાં ચોજાયેલા એટલે કે-ગણની સારણાદિક ક્રિયાઓમાં અધિકારી સૂત્ર અને અર્થનું અધ્યાપન કરવામાં ઉદ્યમવાળા તથા સ્વાધ્યાયમાં લીન મનવાળા શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવાનોનું તમે ધ્યાન કરો.

જેમ શ્રી આચાર્ય ભગવાનો પંચાચારોથી પવિત્ર રહેવા સાથે વિશુદ્ધ આગમાનુસારિ દેશના દ્વારા એક પરોપકારમાં રક્ત રહે છે તેમ શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવાનો સ્વાધ્યાયમાં લીનચિત્ત રહેવા સાથે આખા મુનિગણને સારણા વારણા ચોયણા અને પડિચોયણા કરવામાં તથા સૂત્ર અને અર્થનું અધ્યયન કરાવવામાં રક્ત રહે છે. આજ કારણે તે તારકો પાંચ પૈકીના ચોથા પરમેષ્ઠિ પદે બિરાજે છે, બરેબર આ શાસનમાં ત્રીજા અને ચોથા પરમેષ્ઠિપદે વિરાજતા મહર્ષિઓ અજબ ઉપકારીઓ છે. એ બન્ને પરમેષ્ઠિઓ પ્રભુના શાસનને સાચવવામાં, દીપાવવામાં અને ખીલવવામાં કશી જ કમીના રાખનારા નથી હોતા. એ તારકોનું જીવન ધ્યેય જ પ્રભુના શાસનને સાચવવાનું, દીપાવવાનું અને ખીલવવાનું હોય છે. શ્રી આચાર્ય ભગવાનો પાંચે આચારમાં પવિત્ર રહી, શુદ્ધ સિદ્ધાંતની દેશના દ્વારા અન્ય આત્માઓ નિર્વિદ્ધન પણે પ્રભુના માર્ગે

ચાલી પોતાનું કલ્યાણ સાધે એવી યોજના કરનારા હોય અને મંત્રિસ્થાને રહેલા શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવાનો શ્રી આચાર્ય ભગવાનની આજ્ઞામાં વિચરતા મુનિગણની સઘળી ચિંતા કરનારા હોય છે. યોગ્ય શિષ્યગણને આગમના સાર એ દે, ભણાવે એ, અને પોતે પણ સ્વાધ્યાયમાં લીન રહે, એ મહર્ષિઓ જે રૂપે આપવા યોગ્ય હોય તે રૂપે સાધુઓને જ્ઞાન આપે અને એ રીતે મુનિગણને જ્ઞાનથી તૃપ્ત કરવાની તથા સુમાર્ગે સુયોગ્યપણે યોજવાની ચિંતામાં તત્પર જ હોય.

નમો લોએ સવ્ સાહુણં

લોકમાં રહેલા સર્વ સાધુ ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

શ્રી સાધુ-ભગવંતો

નિર્વાણસાધક યોગને સાધનારા હોવાથી અને સર્વ પ્રાણિઓને વિષે આત્મ-સમાન બુદ્ધિને ધારણ કરનારા હોવાથી, સાધુ ભગવંતો ભાવ સાધુઓ કહેવાય છે. તેઓ વિષયસુખથી નિવર્તેલા હોય છે : વિશુદ્ધ ચારિત્ર અને નિયમોને ધારણ કરનારા હોય છે : તાત્વિક ગુણોને સિદ્ધ કરનારા હોય છે : તથા અન્ય મુક્તિસાધક પુરૂષોને તેમની સાધનામાં સહાય કરનારા હોય છે. લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરનારા, ક્ષમાદિ દશ પ્રકારના ધર્મને ધારણ કરનારા તથા લાભાભાવ, માનાપમાન અને લોષ-કાંચનને સમાન ગણનારા હોય છે. ગુરુ-આજ્ઞામાં તત્પર, પ્રાયશ્ચિતાદિ જલ વડે પાપમલનું ગાલન કરનાર, નિરંતર શુદ્ધ સ્વાધ્યાયકરણમાં તલ્લીન અને ભ્રમરપરે ગોચરચર્યામાં ઉદ્યુક્ત શ્રી સાધુ-ભગવંતો, એ જંગમ તીર્થ છે.

શ્રી સાધુ-ભગવંતો સંબંધમાં પૂ. પરમોપકારી ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ એક સ્થળે ફરમાવે છે કે-

“કલેશનાશિની દેશના, દેત ગણે ન પ્રયાસ,
અસંદીન જિમ દ્વીપ, તથા ભવિજન આશ્વાસ :
તરણ તારણ કર્ણાપર, જંગમ તીરથ સાર,
ધન ધન સાધુ સુહંકર, ગુણ-મહિમા ભંડાર. -૧”

“નિરંતર ધર્મોપદેશ આપવામાં જેઓ પ્રયાસને ગણતા નથી તથા ભવ્ય આત્માઓને આશ્વાસન લેવા માટે જેઓ સ્થિર દ્વીપની ગરજ સારે છે, સ્વયં તરે છે અને અન્યને તારવામાં તત્પર છે, એવા કર્ણાથી ભરેલા સુખકર સાધુપુરૂષો નિરંતર કર્ણામાં તત્પર હોવાથી અને ગુણો તથા મહિમાના ભંડાર હોવાથી જંગમ તીર્થતુલ્ય છે અને જગત્માં વારંવાર ધન્યવાદને પાત્ર છે.”

એ સાધુ-ભગવંતોનાં અનેક પવિત્ર નામો છે. તેમાંના કેટલાંક અતિ પ્રસિદ્ધ છે અને કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ છે. જેમકે-મુનિ, ભિક્ષુ, સંન્યાસી, નિર્ગ્રંથ, શાન્ત, દાન્ત, ક્ષાન્ત, મહાવ્રતધર, અણગાર, યોગી, તત્ત્વજ્ઞ, વાયંચમ, ઋષિ, દીક્ષિત, અર્કિચન, શ્રમણ એ પ્રસિદ્ધ નામો છે. સર્વસહ, સમતામય, નિષ્પ્રાતકર્મ શરીર, ગુપ્તેન્દ્રિય, આત્મઉપાસી, મુક્ત, માહણ, મહાત્મા, અવધૂત, શુદ્ધલેશી, અશરણશરણ, અધ્યાત્મધામ, ઉર્ધ્વરેતા, અનુભવી, તારક, મહાશય, ભદંત, મોહજયી, ગોપ્તા, પંડિત, વિચક્ષણ, ઘટ્યાદિ અપ્રસિદ્ધ નામો છે. એ જાતિનાં માંગલિક નામોને ધારણ કરનારા નિષ્કલંકિત જીવનને જીવનારા, ગુણસમુદ્ર સાધુ-ભગવંતોને કરેલો નમસ્કાર પણ, આચાર્યભગવંતો તથા ઉપાધ્યાય ભગવંતોને કરેલા નમસ્કારના સમાન ફલને આપનારો થાય છે.

એજ વાતને જણાવતાં નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામિજી મહારાજ ફરમાવે છે કે-

“સાહૂણ નમુક્કારો, જીવં મોદઇ ભવસહસ્સાઓ ।
ભાવેણ કીરમાણો, હોઇ પુણો બોહિલાભાઇ ॥૧॥

સાહૂણ નમુક્કારો, ધન્નાણં ભવક્ષયં કુળંતાણં ।
 હિંઅયં અણુમ્મુયંતો, વિસોત્તિઆવારઓ હોઇ ॥૧॥
 સાહૂણ નમુક્કારો, एस खलु वन्निओ महत्थेत्ति ।
 જો મરણંમિ ડવગ્ને, અભિક્ષયણં કીરફેં બહુસો ॥૩॥
 સાહૂણ નમુક્કારો, सव्वपावप्पणासणो ।
 મંગલાણં ચ સવ્વેસિ, पढमं हवइ मंगलं ॥૪॥”

“ભાવસહિત સાધુનમસ્કાર જીવને હજારો ભવથી મુક્ત કરાવે છે અને બોધિલાભ માટે થાય છે. ૧... સાધુનમસ્કાર ધન્ય આત્માઓના ભવનો ક્ષય કરે છે તથા હૃદયમાં રહેલો તે વિસ્ત્રોતસિકાનું હરણ કરે છે. ૨... આ સાધુનમસ્કાર મહાર્થવાળો છે -એમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલ છે અને મરણ વખતે તે નિરન્તર અને વારંવાર કરાય છે. ૩... સાધુનમસ્કાર સર્વ પાપનો પ્રણાશ કરનાર છે તથા સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ છે. ૪...”

એજ વાતનું વાચકપ્રવર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા નીચેના શબ્દોમાં કથન કરે છે.

“નમસ્કાર અણગારને, વાસિત જેહનું ચિત્ત,
 ધન્ય તેહ કૃતપુણ્ય તેહ, જીવિત તાસ પવિત્ત :
 આર્તધ્યાન તસ નવિ હુએ, નવિ હુએ દુર્ગતિવાસ,
 ભવક્ષય કરતાંરે સમરતાં લહિએ સુકૃત ઉલ્લાસ. -૧
 પંચ નવકાર એ સુપ્રકાશ,
 એહથી હોએ સવિ પાપ નાશ :
 સકલ મંગલ તણું એહ મૂલ,
 સુજશ વિદ્યા વિવેકાનુકૂલ -૨.”

“શ્રી અરિહંત, શ્રી સિદ્ધ, શ્રી આચાર્ય, શ્રી ઉપાધ્યાય અને સમસ્ત શ્રી સાધુ -એ પાંચેને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપોનો વિનાશ કરનાર છે, સર્વ મંગલોનું મૂળ છે અને ઉત્તમ પ્રકારના યશ, વિદ્યા અને વિવેકને માટે સદા અનુકૂલ છે.”

સાધુ-શબ્દાર્થ

(૧) “નિત્વાણસાહર જોએ, જમ્હા સાહંતિ સાહુણો ।

સમા ય સવ્વભૂણસુ, તમ્હા તે ભાવસાહુણો ॥”

અર્થ :- નિર્વાણ-મોક્ષને સાધવાના જે જોગ છે તે સાધે છે તે સાધુઓ છે. અને જે સર્વભૂતો પ્રત્યે ચોરાસી લાખ જીવયોનીથી ઉપજેલા સર્વ જીવો પ્રત્યે સમ એટલે સમતા ધરનારા છે તે ભાવ સાધુ છે.

સાધુ એમાં સાધુ ધાતુ છે જેનો અર્થ સાધવું એ થાય છે. આ અર્થ ઉપર લાગુ પાડવામાં આવ્યો.

(૨) સંયમને ધારણ કરનાર તે સાધુ.

(૩) અસહાયને સહાય કરનાર તે સાધુ. તેથી કહ્યું છે કે:-

“असहाइ सहायत्तं, करेति मे संजम करंतरस्स ।

एएण कारणेणं, णमामि हं सव्वसाहूणं ॥”

અર્થ :- અસહાયને સહાય કરનાર, અને મને (અસંયમપણું ટાળી) સંયમ કરનાર-ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરાવનાર છે, એ કારણથી સર્વ સાધુને હું નમસ્કાર કરું છું.

(૪) સંયમકારી જનોને સહાયતા ધારણ કરનાર તે સાધુ.

‘સર્વ’ સાધુને નમસ્કાર કર્યા છે, તેથી તે (૧) ‘સર્વ’ માં જિનકલ્પી, સ્થવિરકલ્પી, સ્થિતિકલ્પી વગેરે બધા ભેદવાળા સાધુઓનો સમાવેશ થાય છે. (૨) સર્વ એટલે સાર્વ અર્થાત્ સર્વ જીવોને હિતના

કરનાર, અથવા સર્વ શુભ યોગોને સાધનાર તે સાર્વ સાધુ, અથવા સાર્વ એટલે અરિહંત તેને સાધનાર-તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે આરાધનાર ત સાર્વ સાધુ. (૩) સર્વ-શ્રવ્ય એટલે જે વાક્યો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે તેને વિષે સાધુ એટલે નિપુણ તે શ્રવ્ય સાધુ. (૪) સર્વ-સવ્ય એટલે દક્ષિણ-પોતાને અનુકૂલ જે કાર્ય તેને વિષે સાધુ એટલે નિપુણ તે સવ્ય સાધુ.

એકલા ‘સર્વ સાધુ’ એમ કહેવાથી ‘સર્વ’ એ શબ્દથી દેશતા તથા સર્વતા બંને દેખાડી શકાય છે, પણ અહીં જરા પણ બાકી ન હોય એવું અપરિશેષ બતાવવા માટે ‘લોક’ એ શબ્દ મૂકેલ છે તેથી ‘નમો લોકે સવ્ય સાહુણં’ વળી ‘લોક’ મૂકવાથી જ્યાં જ્યાં સાધુ હોય તે સર્વ સાધુનો સમાવેશ થાય છે.

સાધુમુનિરાજના સત્તાવીશ ગુણ

“છલ્લય છકાય રક્ષા, પાંચિદિયલોહ નિગ્ગહો સ્વંતી ।

ભાવવિસુદ્ધિ પડિલે-હણા ય કરણે વિસુદ્ધિ ય ॥

સંનમનોએ નુત્તો, અકુસલ મળવચનકાયસંરોહો;

સીયાફીડસહનં, મરણં ડવસગ્ગસહનં ચ ॥”

છ વ્રત - પ્રાણાતિપાતવિરમણ, મૃષાવાદવિરમણ, અદત્તાદાન વિરમણ, મૈથુનવિરમણ, પરિગ્રહ વિરમણ, અને રાત્રિભોજન વિરમણ.

છ કાયની રક્ષા - પૃથ્વીકાયરક્ષા, અપ્કાયરક્ષા, તેજઃકાય રક્ષા, વાયુકાયરક્ષા, વનસ્પતિકાયરક્ષા અને ત્રસકાયરક્ષા.

પાંચ ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ - સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરેન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય એ પાંચ ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ એટલે વશ કરવી.

આવી રીતે સત્તર થયા, હવે

(૧૮) લોભનિગ્રહ - લોભને વશ કરવો તે, (૧૯) ક્ષાંતિ-ક્ષમા, (૨૦) ભાવની વિશુદ્ધિ એટલે ચિત્તની નિર્મળતા, (૨૧) વસ્ત્ર વગેરેનું પડિલેહણ કરવામાં વિશુદ્ધિ. (૨૨) સંયમના યોગમાં યુક્ત રહેવું (એટલે પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિને આદરવાં, અને વિકથા, અવિવેક, નિદ્રા વગેરેનો ત્યાગ કરવો.) (૨૩) અકુશલ મનનો સંરોધ એટલે અશુભ માર્ગે જતાં મનને રોકવું, (૨૪) અકુશલ વચનનો સંરોધ એટલે અશુભ માર્ગે વચન પ્રવર્તવું હોય તેને રોકવું, (૨૫) અકુશલ કાયાનો સંરોધ એટલે અશુભ માર્ગે કાયા પ્રવર્તતી હોય તેને રોકવી (૨૬) શીતાદિ પીડા-પરિસહન સહન, અને (૨૭) મરણનો ઉપસર્ગ સહન કરવો તે.

આવા ગુણે કરી સહિત સાધુઓને નીચલી ટુંક ગાથામાં નમસ્કાર કરીએ :-

“વિસયસુહનિયત્તાણં, વિસુદ્ધચારિત્તનિયમનુત્તાણં ।

તત્ત્વ ગુણસાહયાણં, સાહન કિત્ત્વજ્ઞાયણ નમો ॥”

અર્થ :- વિષય સુખ (શબ્દાદિક પાંચ પ્રકારના) થી નિવૃત્ત થએલા, વિશુદ્ધ ચરિત્ર અને નિયમથી યુક્ત, અને તથ્ય-સાચા ગુણના સાધક, અને કૃત્યકૃત્ય થવાના-મોક્ષ પામવાના કાર્યમાં ઉદ્યમવંત એવા સાધુને નમસ્કાર થાયો.

ઉપસંહાર

ઉપર પંચ પરમેષ્ઠી કયા કયા ? તેનો અર્થ, તથા તેના બધા મળી ૧૦૮ ગુણ પણ કહ્યા, તેથી છેલ્લે તે ગુણની સંખ્યા બરાબર ધ્યાનમાં રહે માટે કહીએ છીએ કે:-

બાર ગુણ અરિહંત દેવ, પ્રણમિયે ભાવે;

સિદ્ધ આઠ ગુણ સમરતાં, દુઃખ દોહગ જાવે. -૧

આચારજ ગુણ છત્રીશ, પચવીશ ઉવઝાય;
 સત્તાવીશ ગુણ સાધુના, જપતાં સુખ થાય. -૨
 અષ્ટોતર સય ગુણ મલી એ, એમ સમરો નવકાર;
 ધીરવિમલ પંડિત તણો, નય પ્રણમે નિત સાર. -૩

અર્થ :- અરિહંત દેવના બાર ગુણ છે; તેને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરીએ, અને સિદ્ધના આઠ ગુણનું સ્મરણ કરતાં દુઃખ દારિદ્ર દૂર થાય છે. આચાર્યના ગુણ છત્રીશ, ઉપાધ્યાયના પચ્ચીશ, અને સાધુના સત્તાવીશ ગુણ જપતાં સુખ પમાય છે. આ બધા મળી એકસો અને આઠ છે, તે બરાબર ધ્યાન રાખી નવકારનું સ્મરણ કરો અને પંડિત ધીર વિમલના શિષ્ય નયવિમલ (પછીથી પ્રસિદ્ધ થયેલ જ્ઞાનવિમલસૂરિ) હમેશાં તે સારભૂત નવકારને પ્રણામ કરે છે.

નવકારનો મહિમા

“નવકાર ઇક્ક અસ્સર, પાવં ફેડેઝ સત્ત અચરાણં ।
 પન્નાસં ચ પાણં, સાગર પણસય સમગ્ગેણ ।
 જો ગુણઝ લક્ષ મેગં, પૂણઝ વિહીઝં નિણ નમુક્કારં ।
 તિત્થયરનામ ગોઝં, સો બંધઝ નત્થિ સંદેહો ।
 અઠેવય અઠસસા, અઠસહસ્સં ચ અઠકોડીઓ ।
 જો ગુણઝ ભાત્તિનુત્તો, સો પાવઝ સાસયં ઠાણં ॥”

અર્થ :- નવકારનો એક અક્ષર સાત સાગરોપમનું પાપ ખેરવે છે. એક પદ્મી પચાશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળું પાપ ટળે. સમગ્ર નવકાર ગણવાથી પાંચસે સાગરોપમની સ્થિતિવાળું પાપ કર્મ ટળે. અને એકલાખવાર આખો નવકાર ગણે અને વિધિવડે તીર્થંકર ભગવાનને પૂજે અને નવકાર કરે તો તીર્થંકર નામકર્મ ગોત્ર બાંધે છે, આઠ કોડ આઠ હજાર આઠસોને આઠ એટલીવાર નવકાર મંત્ર ભક્તિવડે ગણે તો શાશ્વત સ્થાન-મુક્તિ પામે.

નમો લોએ સવ્વ સાહુણં

ઘતિ નવાક્ષરાણાં ધર્મકર્મ કુશલમ્ કુર્વન્તુ તદ્ધ્યાનં પરાયણા સ્તદ્ ગુણ લીના ભવ્યા જના ઇહામુત્ર ચ નિર્વિઘ્નં. સમગ્રા લક્ષ્મીઃ પ્રાપ્તુવન્તિ ઘતિ ॥

આ પાંચમા પદનો એકાગ્ર ચિત્તે જાપ કરવાથી ધર્મના પુરૂષાર્થમાં કુશલપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તે પાંચમા પદના ધ્યાનમાં પરાયણ જીવો તે ગુણોમાં લીન થયેલા જીવો આ લોકને વિષે નિર્વિઘ્ન પણે સમગ્ર લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે.

મંત્રરાજ રહસ્યમાં શ્રી સિંહ તિલકસૂરિ મહારાજા ફરમાવે છે કે સાધુ ભગવંતોને શ્યામવર્ણ પાપીઓનાં ઉચ્ચાટન અને મારણનું કારણ બને છે.

પાંચમા શ્રી સાધુપદનું સ્વરૂપ

શ્રી આચાર્ય ભગવાનોની આજ્ઞા નીચે વિચરતાં અને શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવાનોના અધિકારમાં રહી નિરંતર ચતિધર્મ અને ચારિત્રધર્મમાં રક્ત રહેતા તથા મુમુક્ષુ આત્માઓને મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં સહાય કરતાં શ્રી સાધુ ભગવંતો શ્રી જિન શાસનમાં પાંચમા પરમેષ્ઠિપદે વિરાજમાન છે. એવા શાસનના મંડન સમા સાધુ ભગવાનોનું ધ્યાન ઘરવાનો ઉપદેશ આપતાં ભવોદધિત્રાતા ભગવાન્ શ્રી ગૌતમ સ્વામિજી મહારાજા ફરમાવે છે કે-

સવ્વાસુ કમ્મભૂમિસુ વિહરંતે ગુણ ગણેહિં સંજુતે ।
ગુતે મુતે જાયહ મુણિરાએ નિક્કિયે કસાએ ॥૧૩॥

ભાવાર્થ :- હે ભવ્ય જીવો ! પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહાવિદેહ રૂપ સર્વ એટલે પંદર કર્મભૂમિઓમાં વિચરતાં ગુણના સમૂહોથી સહિત મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ રૂપ ત્રણે પ્રકારની ગુપ્તિઓથી ગુપ્ત સર્વસંગોથી વર્જિત અને અનંતાનુબંધી અપ્રત્યાખ્યાની તથા પ્રત્યાખ્યાની રૂપ ત્રણ જાતિના કષાયોનો અંત કરનારા મુનિવરોનું તમે ધ્યાન ધરો !

શાસ્ત્ર એજ સુચક્ષુ

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. આ ત્રણે પદ ઉપર રહેલા પરમર્ષિઓનું શાસનના શિરતાજ અને વર્તમાન શાસનનાં અધિપતિ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના પ્રથમ ગણધરદેવ ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામિજી મહારાજાએ કરેલું ગુણ વર્ણન સાંભળ્યા પછી તમે સમજી જ શક્યા હશો કે- એ ત્રણે પદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા પરમર્ષિઓનું શાસ્ત્ર એજ સુચક્ષુ છે. એ સુચક્ષુ વિના તે પરમર્ષિઓ એક પણ પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી. અન્ય પરમર્ષિઓની માફક શાસ્ત્રરૂપ સુચક્ષુથી સુપરિચિત થયેલા ન્યાયાચાર્ય ન્યાય વિશારદ મહા મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશો વિજયજી ગણિવર પણ પોતાના અધ્યાત્મોપનિષદ્ નામના ગ્રંથમાં ફરમાવે છે કે-

ચર્મચક્ષુર્ભૂતઃ સર્વે દેવાશ્ચાવધિચક્ષુષઃ ।

સર્વતશ્ચક્ષુષઃ સિદ્ધાઃ યોગિનઃ શાસ્ત્ર ચક્ષુષઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ :- જ્યારે સર્વે એટલે જેને જેને સંભવતુ હોય તે ચર્મચક્ષુવાળા છે, ત્યારે દેવો અવધિરૂપ ચક્ષુવાળા છે. સિદ્ધ આત્માઓ સર્વતઃ ચક્ષુ એટલે કેવલ ચક્ષુવાળા છે અને યોગીઓ શાસ્ત્ર ચક્ષુવાળા છે.

એસો પંચ નમુસ્કારો

સવ્વ પાવપ્પણાસણો

મંગલાણંચ સવ્વેસિ

પઢમં હવઈ મંગલં ॥૧॥

અર્થ :- આ પાંચેય પરમેષ્ઠિઓને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ છે. (ગણાય છે.)

વિવેચન

સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરનાર હોવાથી એટલે કે ત્યાગ કરેલો હોવાથી એ પાંચને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે. સર્વ પાપોમાં જ્ઞાનીઓએ પાપ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે.

(૧) દુઃખ આપનારા કર્મો પાપરૂપે છે.

(૨) સુખ આપનારા કર્મો પાપ રૂપે છે. અને

(૩) પાપ કરાવનારા કર્મો પાપ રૂપે છે.

જીવ દુઃખ આપનારા કર્મોનો નાશ કરવા ઇચ્છતો હોય તો પોતાના આત્મામાં રહેલા સુખ આપનારા કર્મો અનેક પ્રકારના પાપ કરાવીને દુઃખને પેદા કરતાં હોવાથી દુઃખનો નાશ થતો નથી પણ દુઃખ આપનારા કર્મો ચાલુને ચાલુ જ રહે છે.

(૨) જે જીવો સુખ આપનારા કર્મોનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હોય તે જીવોને સુખ આપનારા કર્મોની ઇચ્છા ન હોવાથી પાપ કરાવનારા કર્મોનું જોર ચાલતું નથી આથી પાપ કરાવનારા કર્મો પણ નાશ પામે છે અને એ નાશ પામવાથી દુઃખ આપનારા કર્મોનો પણ નાશ થાય છે. આથી જીવ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ શકે છે માટે સર્વપાપોનો નાશ કરનાર એટલે સુખ આપનારા કર્મોનો નાશ કરવાની શક્તિ પેદા થાઓ અને એ કર્મોનો નાશ થાઓ એ એ પદનો ભાવ છે.

(૩) જે જીવો પાપ કરાવનારા કર્મોનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને સુખ આપનારા કર્મો ગમે છે. ઉદયમાં પણ હોય છે એના કારણે સુખ આપનારા કર્મોની ઇચ્છાથી પાપ કરાવનારા કર્મો ચાલુજ રહે છે અને દુઃખ આપનારા કર્મો પણ ચાલુ જ રહે છે માટે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત કરાવનાર ન હોવાથી એ ભાવના અને વિચાર પાપોને વધારનારા ગણાય છે. આથી વચલા સુખ આપનારા કર્મોથી જીવ ગભરાય અને એનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે અને એનો નાશ કર તોજ સર્વ પાપોથી જીવ મુક્ત થાય છે.

આથી સર્વ પાપોથી મુકાવનારા આ પાંચેય પરમેષ્ઠિઓ હોવાથી સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ ગણાય છે.

સામાન્ય રીતે મંગલ એટલે સારા કાર્યોમાં જે કોઈ વિઘ્નો આવતાં હોય તે વિઘ્નો દૂર થઈને સારા કાર્યો સારી રીતે પૂર્ણ થાય અર્થાત્ પાર પડે તેને મંગલ કહેવાય છે. એમ અહીં પણ પાંચ પરમેષ્ઠિઓને કરેલો નમસ્કાર સર્વ મંગલમાં પ્રથમ મંગલ કહ્યું છે. શાથી ? જીવોને સુખ આપનારા પાપોથી મુકાવનારા હોવાથી એમાં જે કોઈ વિઘ્નો આવે એ વિઘ્નોને દૂર કરીને સુખમય સંસારથી મુકાવવામાં સહાયભૂત થાય એટલે સુખમય સંસારથી જીવોને મુકાવતાં મુકાવતાં આત્મિક ગુણોમાં નિર્વિઘ્ને આગળ વધારતાં વધારતાં સંપૂર્ણ આત્મિક ગુણોને પેદા કરાવવામાં સહાયભૂત બને છે માટે સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલ કહેલ છે.

મામ્ ગાલયતિ ભવાન્ ઇતિ મંગલમ્ ।

મને (સુખમય સંસારથી) ગાળે એટલે સુખમય સંસારને ગાળવામાં સહાયક બને માટે મંગલ કહેલું છે.

સુખમય સંસાર કેવો છે ? તો જ્ઞાની ભગવંતો કહે છે કે-

જીવોને પાપથી દુઃખ આવે છે, પુણ્યથી સુખ મળે છે છતાંય જગતના જીવો પાપ કરતાં હોય તો શા માટે કરે ? અનુકૂળ પદાર્થોના સુખ માટે. આથી જ્ઞાનીઓ કહે છે કે જે સુખ જીવ પાસે પાપ કરાવે અને એ પાપથી દુઃખ આવે દુઃખની પરંપરા ચાલે તો એ સુખ સાઈ કહેવાય કે ખરાબ ? માટે વિચારી સુજ્ઞ જીવો આ મહામંત્રને પામી સુખમય સંસારથી છુટવાની ભાવનાવાળા બની સંસારથી છૂટી મોક્ષને પામો એ અભિલાષા.

